

# Osmanlı'nın Son Döneminde Oryantalistlerin Kur'an Hakkındaki İddialarına Karşı Osmanlı Ulemasının Yaptığı Çalışmalar -İsmail Fennî Ertuğrul Örneği-

HAKAN UĞUR

Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

## A.AVRUPA'DA ORYANTALİZM ÇALIŞMALARININ KISA TARİHÇESİ

Doğu toplumlarının dil, kültür, tarih ve coğrafyaları hakkında yapılmış çalışmalar olarak tanımlayabileceğimiz“oryantalizm”,on dokuzuncu yüzyıldan itibaren hız kazanmıştır.<sup>1</sup> Oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşmişse de Batı'nın Doğu'ya olan ilgisi çok eskilere dayanır.<sup>2</sup> Pek çoklarınınca başlangıcı 1312'deki Viyana Konsili kararlarına dayandırılan<sup>3</sup> oryantalizmin temellerini Haçlı Seferlerine dayandırmak mümkündür. Haçlı Seferleriyle birlikte Batı dünyasında olumsuz bir İslâm algısı

---

<sup>1</sup> Oryantalizmin değişik tanımları yapılmıştır. Bunlar hakkında genel bir bilgi için bkz. Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII/428.

<sup>2</sup> Bulut, *agm*, XXXIII/428. Selahattin Sönmezsoy'a göre bazı araştırmacılar oryantalizmin başlangıcı 10. asra, bazıları da 11. asrın başlarına dayandırırılar. Bu husustaki diğer görüşler için bkz. Sönmezsoy, Selahattin, *Kur'an ve Oryantalistler*, Fecr Yay., Ankara 1998, ss. 27-30.

<sup>3</sup> Öztürk, Mustafa, “Oksidantalizm Bağlamında Afgânî-Abduh Ekolü”, *Marife*, sy. 3, s. 48.

gelişmeye başlamıştır. Bu algıda, Doğu Hristiyanlarınca kaleme alınan reddiyeler, bilhassa Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin (ö. 750) reddiyesi ve Müslümanlarla yüzlerce yıl birlikte yaşamış olan ve İslâm'ın inanç esasları hakkında bilgileri olan İspanyollar ve Sicilyalılar'ın üretimleri etkili olmuştur. Ancak bu algı, tamamen hayalî ögelere dayanıyordu. Sözelimi, onlara göre Muhammed bir sihirbazdı, sahtekâr, ikiyüzlü ve yalancı bir peygamberdi. Başarısı, cinsel hürriyet ilân etmesinden kaynaklanıyordu. Müslümanlar putperestti. Araplar Muhammed'e tapınırmaktaydı. Onlara göre İslâm seks, şehvet düşkünlüğü ve hayvanî içgüdülerle dolu saldırgan ve yıkıcı bir din idi. İslâm'ın aslında İsmaililerin (yani Arapların ve daha genel olarak Müslümanların) bir sapkınlığı, göz boyayıcı bir hurafesi ve deccalin habercisi olduğu ve Hz. Muhammed'in yalancı peygamber olduğu iddiaları ilk defa Aziz John tarafından dile getirilmiş ve bu iddialar ortaçağ Avrupa'sının İslâm tasavvurunu belirlemiş ve Rönesans sonuna kadar bu alandaki en belirleyici unsur olmaya devam etmiştir.<sup>4</sup> İslâm'ı inceleme çalışmalarının daha entelektüel bir ortamda gerçekleştirilmesi, ilk olarak Cluny Manastırı'ndan "Muhterem Peter" in (ö. 1156) çabalarıyla gerçekleştirildi. Ketumlu Robert'in 1143 yılında tamamladığı Kur'an tercümesi, pek çok hataları ihtiva etmesine rağmen 1698'de İtalyan Ludovico Marracius'un hazırladığı çeviriye kadar, Avrupa dillerinde yapılan diğer çalışmaların kaynağı oldu.<sup>5</sup>

13. yüzyılda Batı'da İslâm'ın inanç esaslarını çürütmek üzere, İslâm'ı daha derinden tanımak için dil bilmenin gerekli olduğu anlayışından yola çıkılarak pek çok şehirde dil okulları kurulması karara bağlandı. Ancak bu kararın hayata geçirilmesi, biraz zaman almıştır.<sup>6</sup> 13 ve 14. yüzyıllardaki teşebbüsler oryantalizmin ön hazırlığı olarak değerlendirilmiş, bilimsel ve akılcı bir zemine dayanan çağdaş oryantalizmin başlangıcının ise 18. asrın sonları olduğu kabul edilmiştir.<sup>7</sup>

16. yüzyılda Batı'nın Müslüman dünyasına karşı tavrında kayda değer bir değişiklik olmuştur. Bu dönemde siyasal ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi, Doğu'yu gezen seyyahların ve misyonerlerin sayısındaki artış gibi sebepler, bu değişimde rol oynamıştır. Bu dönemde İslâm'a yönelik olumsuz yaklaşımlar

<sup>4</sup> Kalın, İbrahim, "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş", *Divan*, Sayı 15, s. 5.

<sup>5</sup> Bulut, *agm*, XXXIII/428-429. Araştırmalara göre Batıda yapılan ilk Kur'an çevirisi 1143 yılında Latince'ye yapılmıştır. Bkz. Sönmezsoy, *age*, s. 54.

<sup>6</sup> Bulut, *agm*, XXXIII/429.

<sup>7</sup> Bkz. Özafşar, Mehmet Emin; el-Azami, M. Mustafa, Hasan, Ahmed, *Oryantalist Yaklaşımına İtirazlar*, Araştırma Yay., Ankara 1999, s.23.

şiddetini yitirmiş, hatta Müslümanlara saygı duyulmaya dahi başlanmıştı.<sup>8</sup> Bu tavır değişikliği, Arapça ile ilgili çalışmaların başlamasını da beraberinde getirmiştir. Avrupa'da ilk Arapça kürsüsü, Paris'te Collège de France'ta Guillaume Postel adına kurulmuştur. Ayrıca, 1586-1610 yılları arasında Kardinal Fernando di Medici'nin kurduğu matbaada Arapça eserler basılmıştır. 1613 yılında Leiden Üniversitesi'nde kurulan Arapça kürsüsünün ilk sahibi olan Thomas Erpenius'un hazırladığı *Grammatica Arabica*, bir Avrupalı tarafından hazırlanmış, klasik Arapça'ya dair ilk metodik eser kabul edilir. Erpenius,<sup>9</sup> Arapça grameri ve diğer ilmî konulardaki çalışmalarıyla yaklaşık iki asır boyunca Hollanda'nın Avrupa'da Doğu araştırmaları alanında önder olmasını sağlamıştır.<sup>10</sup>

Batılıların Kur'an ile ilmî olarak ilgilenmeleri, Cluny baş papazı Pierre le Vénérable (1092-1156)'nın on ikinci asrın ortalarına doğru Toledo'yu ziyaret etmesiyle başladığı kabul edilir. Bu zat, İslam'la akli olarak mücadele etmek istedi ve İslam'ın bütün problemleriyle meşgul olacak bir ekip oluşturdu. Bu ekibin ilk çalışması Kur'an'ın Latinceye çevrilmesi oldu. İngiliz Robert de Retines (Robert of Keton) (Robertus Retenensis) ile Dalmaçyalı Hermannus 1143 yılında Kur'an'ı Latinceye tercüme etmişlerdir. Ancak bu tercüme, ancak 1543 yıllarında Luther'in tavsiyesiyle Theodor Bibliander tarafından basılacaktır. Alphonse X. (1252-1284)'nin emriyle Don Abraham de Tolado Kur'an'ı İspanyolca'ya tercüme etmiştir. Bu eser Bonnaventura de Seve tarafında Fransızcaya tercüme edilmiştir. 12. ve 13. yüzyıllarda Latin dili ile yapılan Kur'an tercümelelerinin garazkâr, maksatlı ve yetersiz oldukları bilinmektedir. Daha sonra yapılan Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Almanca tercümelemler de eleştirilere maruz kalmıştır.<sup>11</sup>

Aydınlanma çağında Doğu'ya duyulan ilgi, akademik çalışmaları da teşvik etmiştir. Bu dönemde, Barthelemy de M. d'Herbelot'nun *Encyclopeddia of Islam* adlı eserinin öncüsü olarak değerlendirilen *Bibliothèque Orientale*'in ilk baskısı, Antoine Galland tarafından yapılmıştır (Paris 1697). Bu dönemde yaşayan hukukçu ve Arabiyatçı George Sale'in yaptığı, Kur'an'ın İngilizce çevirisi (1734),

<sup>8</sup> Bulut, *agm*, XXXIII/429.

<sup>9</sup> Geniş bilgi için bkz. Kallek, Cengiz, "Erpenius, Thomas", *DİA*, İstanbul 1995, XI/306.

<sup>10</sup> Zakzük, Muhammed Hamdi, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*, trc. Abdülaziz Hatip, Işık Yay., İzmir 1993, s. 21.

<sup>11</sup> Cerrahoğlu, İsmail, "Oryantalizm ve Batı'da Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXI/105.

İslâm'ın yeni bir tarzda araştırılmasına imkân sağlamıştır. Sale'in bu tercümede Müslüman müfessirlere dayandığı ve bilhassa Beydâvi'den faydalandığı söylenir. Eserin Giriş kısmında Hz. Muhammed'in doğrudan doğruya Tanrı tarafından gönderilmediğini, ancak onun insanî yetenek ve ilgilerinin, dine uygun bir hayat sürmeyen Hıristiyan kilisesini uyararak Tanrı tarafından kullanıldığını iddia ediyordu. Aynı dönemde Simon Ockley de aynı düşüncelere sahipti. Böylece Hz. Muhammed o zamana kadarki gibi deccal olarak değil, tarihte önemli rol oynamış bir kişi olarak değerlendirilmiş oluyordu. Bu dönemde J. M. Rodwell (London 1861) ve E. H. Palmer (Oxford 1880)'in İngilizce Kur'an tercümeleleri ilgi görmüş ve pek çok basımları yapılmıştır. Ulmann (Grefeld 1840), Henning (Leipzig 1901)'in Almanca, Kasimirski (Paris 1840), Eduard Montet (Paris 1925)'nin Fransızca, Alessandro Bausani (Florenca 1955)'nin İtalyanca, Juan Vernet'in (Barcelone 1963) İspanyolca tercümeleleri, başlıca Kur'an tercümeleleridir.<sup>12</sup> İngilizce tercümeleler arasında, Marmaduke Picktall'un "The Meaning of The Glorious Koran en Explanatory Translation" (London 1930) ve Muhammad Esed'in "The Message of The Qur'an" (Gibraltar 1980) adlı çeviriler, diğerlerinden daha fazla tutulmuş ve değer kazanmıştır. İngilizce Kur'an çevirileri arasında dil yönünden en başarılı olanı, Cambridge'li Arthur J. Arberry'nin "The Holy Koran, an Introduction With Selcetion" (London 1953) adlı tercümesi kabul edilmiştir.<sup>13</sup>

19. yüzyılda oryantalizm çalışmalarının akademik bir disiplin olarak kurumlaşmasıyla Doğu ve İslâm hakkında pek çok eleştirel çalışma ortaya çıktı. 1800-1950 yılları arasında yazılan Doğu ve Ortadoğu'yu ele alan kitapların sayısının 60 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.<sup>14</sup> Bu çalışmalar sayesinde Batı'nın üstünlüğünü vurgulayan Doğu imajı, Doğululara da kabul ettirilmiştir.<sup>15</sup> Bu dönemdeki oryantalistlerden her biri, bir ilmî disiplinde uzmanlaşarak Hz. Muhammed'in hayatı, peygamberliği, hadislerinin kaynağı ve mevsukiyeti, vahyin Hz. Muhammed'e inzali, Kur'an'ın kaynağı, üslubu, Kur'an kıraatleri, Kur'an'ın yazılması ve Kur'an'ın orijinalitesini koruyup korumadığı gibi pek çok konuda araştırmalar yaparak ve eserler ortaya koyarak birtakım yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu dönemde Kur'an üzerinde çalışmaları bulunan isimlerden başlıcaları, Aloys Sprenger (1813-1893), William Muir (1819-1905), Theodor

<sup>12</sup> Bulut, *agm*, XXXIII/430; Cerrahoğlu, *agm*, s. 107.

<sup>13</sup> Cerrahoğlu, *agm*, ss. 107-108.

<sup>14</sup> Cerrahoğlu, *agm*, s. 104.

<sup>15</sup> Bulut, *agm*, XXXIII/430.

Nöldeke (1836-1930), Josef Horovitz (1874-1931), Arthur Jeffery (1893-1959, Ignaz Goldziher (1850-1921), Richard Bell (1876-1952) ve Rudi Paret'tir (1901-1983).<sup>16</sup> Son dönem oryantalistlerinden özellikle Yahudi olanları İslâmî kavramları, ibadetleri vs. Yahudi dinî kaynaklarına dayandırmışlar ve bu tezlerini birçok kitap ve makalede dile getirmişlerdir.<sup>17</sup> 19. yüzyılda Abraham Geiger, "Was hat Muhammed aus dem Judenthume Aufgenommen, 1833" adlı eserinde bu görüşü savunmuştur. Onu bu konuda Hartwig Hirschfeld, Sidersky, Horowitz, Shapiro, Katsh, Funkel, C. H. Torrey gibi pek çok oryantalist takip etmiştir. Rahip Thery ise bu konuda son derece garip bir teori ortaya koymuştur.<sup>18</sup> Bütün bu iddialara karşı, Müslümanlar tarafından beklenen reaksiyon gecikmemiş ve gerek reddiye türü eserlerde, gerek kitapların içinde yer alan bölümlerde, gerekse gazete makalelerinde söz konusu iddialar cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Oryantalistlerden bazıları, değişik sebeplerle Osmanlı aydınlarını diğerlerinde daha fazla etkilemiş, eserleri Türkçeye çevrilmiş, basılmalarının hemen ardından reddiyeler kaleme alınmıştır.

Reinhardt Dozy'nin (1820/1883) yazdığı ve Abdullah Cevdet (1869-1932) tarafından Türkçeye çevrilen *İslâm Tarihi* (Essai sur l'histoire de l'Islamisme) adlı esere İslâm dünyasında ve bhusus Osmanlı toplumunda pek çok reddiyeler yazılmıştır. İsmail Fennî Ertuğrul'un (1885-1946) *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*'u, Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1846-1912) *Hak ve Hakikat* adlı kitabı ve Sırat-ı Müstakim Dergisi'nde çıkan "Târîh-i İslâmiyyet" başlıklı yirmi yedi bölümden oluşan seri makaleleri,<sup>19</sup> Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin (1865-1914) *Tarih-i İslâm*'i<sup>20</sup> ve Ahmed Hilmi'nin *Tarih-i İslâm*'i<sup>21</sup> bunların en önemlilerindedir.

Fransız oryantalist Ernest Renan (1823-1892), 1883 yılında Sorbonne Üniversitesi'nde "İslâm ve İlim" (L'Islamisme et la Science) başlıklı bir konferans vermiştir. Bu konferansta o, İslâm hakkında birtakım yakışsız isnatlarda

<sup>16</sup> Bkz. Sönmezsoy, *age*, ss. 32-47.

<sup>17</sup> Bu hususta bkz. Uğur, Hakan, *Tevrat'ın Kur'an'a Arzı, Kur'an'ın Tevrat'ta Tasdik Ettiği Konular*, Emin Yay., Bursa 2011, ss. 118-120.

<sup>18</sup> Bkz. Akdemir, *agm*, ss. 193-194.

<sup>19</sup> Yavuz, Salih Sabri, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, Ankara 2003, XXVII/564; Hanioglu, M. Şükrü, "Abdullah Cevdet", *DİA*, İstanbul 1988, I/91.

<sup>20</sup> Bkz. Uçman, Abdullah, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII/424.

<sup>21</sup> Cündioğlu, Düccane, "Ernest Renan ve "Reddîyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 1996/2, ss. 14-15.

bulunmuştur.<sup>22</sup> Onun temel iddiası, İslam ile bilimin birbirine tamamen zıt unsurlar olduğuydu.<sup>23</sup> Onun konferanstaki ifadeleri de İslam dünyasında karşılık bulmakta gecikmemiştir. Nâmık Kemal'in (1840-1888) *Renan Mûdafaa-nâme'si*,<sup>24</sup> Muhammed Abduh'un (1849-1905) *el-İslâm ve'n-Nasrâniyye ma'a'-ilm ve'l-medeniyye* adlı kitabı<sup>25</sup> ve Celâl Nuri'nin ve Efgani'nin reddiyesigibi birtakım eserler, Renan'ın iddialarına karşı reddiye olarak neşredilmiştir. Yine, Mustafa Asım Köksal'ın İtalyan oryantalist Leone Caetani'ye (1869-1926) yazdığı reddiye de<sup>26</sup> bu kapsamda değerlendirilebilir.<sup>27</sup> Bu reddiyelerin yanı sıra, Ahmed Midhat Efendi, Musa Kâzım Efendi, Mustafa Sabri Efendi ve Bediuzzaman Said Nursî gibi Osmanlı döneminde yaşamış âlimler de oryantalistlere eleştirilerde bulunmuşlardır.

### B.İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL VE İZALE-İ ŞÜKÛK'U

Tebliğimizde üzerinde duracağımız İsmail Fennî Ertuğrul, 1885 yılında Bulgaristan'ın Tırnova kasabasında doğmuş, memleketinin işgal edilmesi üzerine İstanbul'a geçmiş, orada değişik devlet kademelerinde görev yapmış, görev yaptığı birimlerde çalışkanlığı, dürüstlüğü ve titizliği ile temayüz etmiş ve bu sayede kısa sürede yükselmiş ve çeşitli madalyalarla onurlandırılmıştır. 1911 yılında emekli olmasını müteakip, daha önce başladığı eserleri tamamlamaya çalışmış, bilhassa felsefî konularda araştırmalar yapmıştır. Şiir ve musiki ile de ilgilenen Ertuğrul, güftelerinin çoğu kendisine ait olmak üzere 200'den fazla şarkı bestelemiştir. Hayatında hiç evlenmeyen, gösterişsiz ve münzevî bir hayat yaşayan Ertuğrul, 1946'da İstanbul'da vefat etmiştir. Ertuğrul'un temel düşüncesi vahdet-i vücûdun benimsenmesi ve materyalizmin reddedilmesine dayanır. O, bu görüşlerini, yazdığı pek çok eserde savunmuştur. Başlıca eserleri, *Lugatçe-i Felsefe, Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli, Kitab-ı İzâle-i Şükûk, Vahdet-i Vücûd ve Muh-yiddîn-i Arabî, Küçük Kitapta Büyük Mevzûlar* ve *Hakikat Nurları*'dır. Bu eserlerden

<sup>22</sup> Bkz. Bilici, Faruk, "Renan", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV/569-570; Cündioğlu, *agm*, s. 9 vd.

<sup>23</sup> Hatiboğlu, İbrahim, "Osmanlı Aydınlarının Dozy'nin Târîh-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, s. 200.

<sup>24</sup> Akün, Ömer Faruk, "Nâmık Kemal", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/375; Bilici, *agm*, XXXIV/570.

<sup>25</sup> Bilici, *ay*; Özerverli, M. Sait, "Muhammed Abduh", *DİA*, XXX/486.

<sup>26</sup> Köksal, Mustafa Asım, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslâm Tarihindeki İsnad ve İftiralar Reddiye*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1961.

<sup>27</sup> Renan'a yazılmış reddiyeler hakkında geniş bilgi için bkz. Cündioğlu, *agm*, s. 9 vd.

pek çoğu daha sonra sadeleştirilerek tekrar basılmıştır.<sup>28</sup> İsmail Fennî, İngilizce ve Fransızca'yı iyi derecede bilmesi sayesinde eserlerinde batılı yazarlardan geniş şekilde istifade etmiş, yeri geldiğinde onları tenkit etmiştir.<sup>29</sup> İsmail Fennî'nin, oryantalistlerin İslâm'a dair iddialarına verdiği cevaplara, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*ve *Hakikat Nurları* adlı eserlerinde rastlıyoruz. Kur'an ile ilgili iddialara verdiği cevaplar ise *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* adlı eserinde yer alır. Bu sebeple biz tebliğde bu kitaptaki görüşlerini temel alacağız.

Diğerlerine nispetle fazla tanınmayan *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* adlı eseri, Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. İsmail Fennî'nin eserlerinden birçoğu daha sonra Lâtin harfleri ile basılmış olmasına rağmen bu eserin ikinci baskısı yapılmamıştır. Eser 1928 yılında İstanbul'da basılmıştır. 253 sayfadır. Müellif kitabın başlığı altına “Dozy'nin “Tarih-i İslâmiyet”i Üzerine Reddiyedir” şeklinde bir kayıt koymuştur. Bu nottan da anlaşılacağı gibi kitap, Hollandalı oryantalist Reinhardt Pieter Anne Dozy'nin (1820/1883) yazdığı ve Abdullah Cevdet (1869-1932) tarafından 1908 yılında “Tarih-i İslâmiyyet” adıyla Türkçe'ye çevrilen<sup>30</sup> “İslâm Tarihi” (Essai sur l'Histoire de l'Islamisme (571-1863)) (İslâmcılığın Tarihi Üzerine Bir Deneme) adlı esere<sup>31</sup> reddiye olarak yazılmıştır. Bununla birlikte Ertuğrul, Dozy'nin dile getirdiği iddia ve suçlamaları temel alarak oryantalistlerin dile getirdiği iddiaları geniş bir boyutta ele alır ve değişik yönleriyle cevaplamaya çalışır. Yazar, eserde, Dozy'nin kitabının reddiyesini yaparken çoğunlukla Dr. Aloys Sprenger (1813-1893), William Muir (1819-1905) gibi önde gelen oryantalistler ile Ernest Renan (1823-1892) ve Voltaire (1694-1778) gibi Avrupa'nın başlıca yazarlarının, Hz. Peygamber, Kur'an, ashabın önde gelenleri ve birtakım inanç konuları üzerinde ileri sürdükleri fikirleri konu edinerek o konular hakkındaki

<sup>28</sup> İsmail Fennî Ertuğrul'un basılmamış eserleri hakkında bkz. Bolay, Süleyman Hayri, “İsmail Fennî Ertuğrul”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 7, ss. 14-15.

<sup>29</sup> İsmail Fennî Ertuğrul hakkında bkz. Bolay, Süleyman Hayri, “İsmail Fennî Ertuğrul”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/98-100; “İsmail Fennî Ertuğrul”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 7, ss. 11-25; Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yay., İstanbul 1987, II/137-183; .

<sup>30</sup> Cevdet, Abdullah, *Tarih-i İslâmiyet*, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908.

<sup>31</sup> Abdullah Cevdet, Dozy'nin bu eserinin Müslümanlar için en faydalı kitap olduğunu, İslâm tarihi kaynaklarından daha güvenilir bir eser olduğunu tercümenin girişinde ifade etmiş, onun bu sözleri muhafazakâr çevrelerde büyük tepki toplamış, hatta kitaptaki İslâm karşıtı fikirler gençleri ifsat ederek pek çoğunda ruhi bunalımlara sebep olmuş, nihayet bazı tıbbiyeli öğrencilerin intihar etmelerinde etkili olmuştur. Bu yoğun tepkilerin bir sonucu olarak kitap yasaklanmış ve top-latılmıştır. Bkz. Özdemir, Mehmet, “Dozy”, *DİA*, İstanbul 1994, IX/515.



görüşlerini dile getirir. Bu yönüyle eserde savunmacı bir yaklaşım gözler önüne serilmektedir. Yazar eserinde, mezkûr şahısların Kur'an'ın kaynağı, muhtevası ve üslûbu, Hz. Peygamber'e intikali, Kur'an kıraatleri gibi konular üzerinde de durur. Bu konular, yazarın *Hakikat Nurları* adlı eserinde de, kitabın değişik bölümlerinde işlenir. İsmail Fennî, ruh hastalıkları uzmanı olan Bayer de Buamon dışında, İslâm hakkında araştırmalar yapıp hakkaniyetli değerlendirmeler yapan ve İslâm ve Hz. Peygamber hakkında takdir ve hayranlık hislerini itiraf eden bazı Batılı mütefekkir ve filozofların değerlendirmelerine de yer verir. Meselâ Bartelmy Sentiler'in (Barthelemy Saint-Hilaire)'in "Muhammed ve Kur'an" adlı kitabından,<sup>32</sup> eserin değişik bölümlerinde bolca alıntılar yapar. İsmail Fennî Ertuğrul'un bu eserinde oryantalistlere karşı takip ettiği savunmacı yaklaşım ve kullandığı üslûp, içinde bulunduğu dönemdeki Osmanlı aydınlarının oryantalistlerin Kur'an hakkındaki ithamları karşısındaki konumu hakkında bize bilgi verecektir.

Eserin Mukaddime bölümünde eserin yazılış serüveni anlatılmaktadır. Yazar, Dozy'nin yazdığı ve Türkçe'ye çevrilen "Tarih-i İslâmiyyet" isimli kitabın Fransızca tercümesini okuduğunu ve eserde yer alan kasıtlı bilgilerin ehil kişiler tarafından cevaplandırılmasını bir süre beklediğini, ancak daha sonra yakın dostlarından bir gencin eseri okuyup ondan etkilendiğini söylemesi üzerine başkalarının da zihinlerinin karışmaması için bir reddiye hazırlamaya karar verdiğini ve böylece bu eserin ortaya çıktığını zikretmektedir.<sup>33</sup> Yazar, görüşlerine destek olmak üzere tarafsız ve insafı bir âlim olduğunu söylediği Fransız Bartelmy Sentiler'in (Barthelemy Saint-Hilaire) "Muhammed ve Kur'an" adlı eserinden alıntılar yaptığını bildirir. Yazar daha sonra Dozy'nin eserinin tenkidine, kitabın ismiyle (İslâm Tarihi) başlar.<sup>34</sup>

Yazar, Hâtime kısmında, eserde zikredilen değerlendirme ve ayrıntılı bilgilerin, Hz. Peygamber hakkındaki bazı iddiaları boşa çıkardığı ve söz konusu iddiaların tarafsız ve insaf sahibi Batılı araştırmacılar tarafında da reddedildiği ve onlar tarafından Hz. Peygamber'in doğru sözlü olduğunun ve hatta peygamberliğinin dahi itiraf edildiği zikredilir. Bu durumda Hz. Muhammed'in pey-

<sup>32</sup> Jules Barthélemy-Saint Hilaire, *Mahomet et le Coran : précédé d'une Introduction sur les devoirs mutuels de la philosophie et de la religion. Le livre connaît un second tirage la même année*, Paris 1865.

<sup>33</sup> Bkz. Ertuğrul, İsmail, Fennî, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928, s. 4.

<sup>34</sup> Ertuğrul, *age*, s. 5 vd.



gamberliği ve İslâm dininin yüceliği hakkında hâlâ şüphesi olanın akl-ı selimden nasipsiz olduğunu söyler. Yazar bu bölümü ve eseri, Müslümanları güzel ahlaklı olmaya ve Hz. Peygamber'in siresini öğrenip hayatlarında tatbik etmeye davet ederek sonlandırmaktadır.<sup>35</sup>

Eserde İslâm hakkındaki pek çok iddia cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Biz bunlardan, Kur'an hakkındaki iddiaları ve cevaplarını ele alacağız. Bu konuları da birkaç başlık altında inceleyeceğiz:

### C. İSMAIL FENNİ ERTUĞRUL'UN MÜSTEŞRİKLERİN KUR'ÂN HAKKINDAKİ İDDİALARINA VERDİĞİ CEVAPLAR

#### 1. Kur'an'ın Kaynağı

##### a) Vahyin Alınması (Telakkî-i Vahiy)

Kur'an hakkında çalışmalar yapan oryantalistlerin en çok üzerinde durdukları konu, vahyin kaynağı meselesidir. Kur'an vahyinin ilâhiliğine inanmayan oryantalistlerin, ona gayri ilâhî bir kaynak arama çabası içinde olduklarını görürüz. Bu kaynağın Yahudilik mi, yoksa Hristiyanlık mı olduğu, müsteşrikler arasında çekişmelere konu olmuştur. Bu konuda müsteşrikler beş değişik görüş ortaya koymuşlardır. Bazılarına göre Kur'an'ın kaynağında Yahudi tesiri vardır. Bazılarına göre Hristiyan tesiri, bazılarına göre ise hem Yahudi, hem de Hristiyan tesiri vardır. Bazı müsteşrikler Kur'an'da putperest etkisi olduğunu düşünür. Bir grup müsteşrik ise bunların dışında bir metod takip eder.<sup>36</sup>

Hz. Peygamber'in getirdiği vahyin gayri ilâhî olduğunu ortaya koymak adına, vahiy alma esnasında (telakkî-i vahiy) Hz. Peygamber'de hâsıl olan birtakım halleri de değişik hastalıkların göstergesi olarak kabul etmişlerdir. Dozy, bu hallerin, önceleri sara hastalığına delâlet ettiği düşünülüyüğünü, fakat son olarak aynı zamanda bir doktor olan müsteşrik Sprenger tarafından histeri krizinin göstergesi olarak kabul edildiğini ifade eder.<sup>37</sup> Ertuğrul, Dozy'nin Hz. Peygamber'e yönelik histeri (halüsinasyon) iddiasını cevaplandırırken, konunun mütchassısı olan Paris Üniversitesi'nde ruh hastalıkları uzmanı olan Bayer de Buamon (A. Baïere de Boismont)'un "*İhsâsât-ı Hayâliyye*" (*Des Hallucinations*) adlı eserinden uzun bir alıntı yapar. Bu eserde, Hz. Peygamber'in fedakârlıklarla

<sup>35</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 243-245. Eserin kısa bir tanıtımı için bkz. Uğur, Hakan, "Kitab-ı İzâle-i Şükûk", *Marife Dergisi*, Yıl 10, Sayı 3, Konya 2010, ss.440-444.

<sup>36</sup> Akdemir, Salih, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'e Yaklaşımları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI/193.

<sup>37</sup> Ertuğrul, *age*, s. 7.

dolu hayatı, putperestliği yıkıp yerine ruhani bir dini ikame etmesi, memleketini barbarlıktan kurtarması, sebat ve metanet göstermesi gibi hususlar vurgulanarak bu hallere sahip bir kişinin delilikle itham edilemeyeceği söylenir. Ertuğrul der ki; Dr. Rönolden'in (Renaulden)de zikrettiği gibi, Hz. Muhammed'in başardığı işleri, sahip olduğu dehâ, sebat ve metaneti ancak sağlıklı ve kâmil bir fitrat üzere yaratılmış bir zat yapabilir. Bunlar, fizikî ve rûhî hastalığı olan kişilerin yapabileceği bir iş değildir.<sup>38</sup>

Dozy, eserinde histeri (isteryai adali) hastalığının fizikî ve ruhsal belirtilerini anlatır. Hastalığa yakalananlarda kasların kasılması ve açılması, dudakların ve dilin titremesi, gözlerin sağa sola dönmesi, başın kendi kendine hareket etmesi, hamle şiddetli geldiği zaman yere düşme, nefes alma zorluğu gibi fiziksel; yalan ve aldatmaya bazen kabiliyetli olmak, bazen olmamak, şehvetli ve heyecanlı olmak, uyanık iken rüya görmek, halüsinasyon görmek veya işitmek, illüzyon yani mevcut bir şeyi yanlış görmek veya hissetmek gibi psikolojik belirtilerinin olduğunu belirtir. Bunların yanı sıra bu hastalığa yakalananların fikirlerinde tazelik, ulviyet ve zahiri bir asliyet hali olduğunu ekleyerek Hz. Peygamber'in vahiy alma esnasındaki halini bir hastalığa indirgemek için zemin hazırlamaya niyet etmiştir. Nihayet, "Muhammed'in peygamberlikten önceki hayatında da inanıp inanmadığını bilmek muhaldir." diyerek okuyucularda şüphe oluşturmaya çalışmaktadır.<sup>39</sup>Ertuğrul, Müslümanlar içinde bu tuzağa düşecek ahmaklar çok azdır, çünkü Peygamberimizin sözleri, fiilleri ve evsafı en küçük ayrıntısına kadar tespit edilmiştir ve kitaplarda yazılıdır, der. İtirazı şöyle devam eder: Bir hastalığın teşhis edilmesi için hastanın bizzat muayene edilmesi gerekir. Muayene edilmesi durumunda bile pek çok defa hastalık teşhis edilemez. Hz. Peygamber hakkında böyle bir imkânın olmadığı açıktır. Üstelik Hz. Peygamber'den bahseden kaynaklar incelendiğinde onun, Dr. Sprenger'in bahsettiği belirtilerden ne kadar uzak olduğu açıkça anlaşılır. Ayrıca kabileleri birbiri ile sürekli bir savaş halinde olan Arap milletini bir kelime üzerinde birleştirerek birbirleri ile kardeş yapmak, putperestliği ve her türlü kötü adetlerini yok etmek, onlara komutanlık etmek, bütün dinî ve dünyevî işlerini yoluna koymak gibi işler, hasta ve vehimli bir insanın kârı değildir. Bu ancak hilkatene ve ahlâken mükemmel bir surette yaratılmış ve Allah'ın yardımına mazhar olmuş bir zatın başarabileceği bir iştir. Dozy de bunun büyük bir başarı olduğunu itiraf eder. Ertuğrul, bu başarıları histerili bir hastanın meydana getirdiğinin tarihte bir

<sup>38</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 7-8.

<sup>39</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 8-11.

örneğinin olmadığını belirterek Hz. Peygamber'in fiziken ve ruhen mükemmel halde olduğunu örneklerle ifade eder. Hz. Peygamber'in, her insan gibi zaman zaman hasta olduğunu, ancak yüzünün kızarması, sararması, yüzünden terler dökülmesi gibi hallerin vefat edeceği sırada gerçekleştiğini bildirir. Histeriye tutulmuş kişilerin gördüğü hayallerin onda korku ve heyecan hissi uyandıracığını, Hz. Peygamber'e gelen vahyin vehim değil hepsi de gerçekleşmiş olan hakikatler olduğunu, peygamberliğinden önceki dönemde ve peygamberliğinin ilk yıllarında gördüğü rüyaların ise Hz. Hatice'nin şehadetiyle gerçekleştiğini anlatır. Şu halde, Ertuğrul'a göre, bazı Avrupalı âlimlerin de itiraf ettikleri gibi Hz. Peygamber'in müşahedatını hayali duygular (ihşâsât-ı hayâliyye) olarak nitelemek, sapıkça bir iddiadır.<sup>40</sup>

### b) Muvafakat-ı Ömer

Ertuğrul, "Hz. Ömer'in vahiyler üzerinde tesiri olduğunu ve bazı emirlerin Hz. Ömer tarafından gerekli görüldükten sonra vahyedildiğini Hz. Peygamber'in itiraf ettiği ve bu durumda, Kur'an'ın ilâhî kaynaklı olması konusunun şüpheli hale geleceği"<sup>41</sup> şeklindeki Dozy'nin iddiasını dile getirerek bu iddiayı kitabında cevaplandırmıştır. Hz. Peygamber, gerek kendisine sorulan sorular, gerekse başına gelen hadiselerin gereği olarak bazı hususlarda ilâhî vahyi bekler ve Allah'tan aldığı emirler doğrultusunda hareket ederdi. Bedir savaşında alınan savaş esirlerinin öldürülmesi, içkinin haram kılınması, Hz. Peygamber'in evine izinsiz girilmemesi, Hz. Peygamber'in münafıkların cenaze namazlarını kılmaması gibi bazı konularla ilgili ayetler, Hz. Ömer'in isteklerine uygun şekilde inmiştir. Ancak bunlardan bazısı Hz. Ömer, arzusunu Hz. Peygamber'e arz etmeden önce inmiştir. "وَلَا تُطْرُدُ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ" <sup>42</sup> (Sabah akşam... Rablerine dua edenleri yanından kovma...) ayeti ise Hz. Ömer'in arzusuna tam olarak aykırı bir hüküm ihtiva ediyordu. Kureyş kâfirlerinden bir grup, Ebu Talib'e gelip Hz. Peygamber'in, kendi azatlı köleleri ve yardımcılarını, yani fakir ve zayıf Müslümanları yanından kovmasını, böylece ona hürmet ve itaat edeceklerini ve bu davranışın ona tabi olmaları ve onu tasdik etmeleri hususunda faydalı olacağını söylediler. Amcası Ebu Talib de bunu Hz. Peygamber'e söyleyince Hz. Ömer "Böyle yapsanız da niyetlerinin ne olduğunu ve sözlerinde ne kadar samimi olduklarını anlasak..." demiştir. Ancak daha sonra, yukarıda bahsi geçen ayet nazil olunca Hz. Ömer Hz. Peygamber'in evine giderek özür dilemiş ve söylediği sözden dolayı pişman olduğunu dile

<sup>40</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 10-16.

<sup>41</sup> Ertuğrul, *age*, s. 26.

<sup>42</sup>En'am 6/52.

getirmiştir. Bazı ayetlerin onun arzu ve taleplerine uygun olarak inmesini, kendisine “fâruk” lakabını kazandıran akl-ı seliminde ve isabetli görüşe sahip olmasında aramak gerekir. Bu vasıflarının gereği olarak Hz. Peygamber ve Müslümanlar için hikmet ve maslahat gereği olarak gördüğü bazı hususlarda ayet inmesi, Müslümanları neden şüpheye düşürsün ve vahyin ilâhiliğine neden zarar versin ki? Eğer Dozy'nin iddia ettiği gibi olsaydı Hz. Ömer'in arzusuna uygun ayetleri tebliğ etmektense onu şüpheye düşürmemek için bu ayetleri gizlemesi, ihtiyata daha uygun bir davranış olurdu. Dahası, öyle şüphe doğuracak bir hal olsaydı bundan ilk önce Hz. Ömer'in şüphelenmesi gerekirdi. Hâlbuki o, Yahudilerle görüşmesi esnasında onlara, “*Cebrail'e düşman olan Allah'a da düşman olur.*” demiş ve bunu Hz. Peygamber'e gelip anlatmıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona “Ey Ömer! And olsun ki Rabbin sana muvafık ayet indirmiştir”, diyerek daha önce nazil olan “...فُلٌ مِّنْ كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ” (Kim Cebrail'e sa...) <sup>43</sup> ayetini okumuştur. Bu sözler üzerine Hz. Ömer şüphelenmek şöyle dursun, çok büyük bir memnuniyet duyarak şükretmiş ve “Kendimi İslâm dini üzere taştan daha katı ve sağlam buldum.” demiştir. <sup>44</sup>

Ertuğrul'a göre vahiy başkalarının arzusuna bağlı değildir, bilâkis Allah'ın hikmeti ve iradesine göre cereyan eder. Hz. Peygamber de vahiyle ilgili hususlarda ne Hz. Ömer'in, ne de başka herhangi bir sahâbinin görüşüne göre hareket etmiş değildir. <sup>45</sup>

Dozy, iman eden kişilerin muhakeme ve düşünme yetisini kaybedeceğini ve dolayısıyla bu gibi durumlarda şüpheye düşmekten uzak kalacağını söyler. Böylece Hz. Ömer ve onun gibi büyük sahâbilerin neden Hz. Peygamber hakkında şüpheye düşmediklerini izah etmeye çalışır. Ertuğrul bu iddiaya karşı da şöyle der: “*Oysa imana bir defa şüphe bulaştı mı artık onun muhafaza edilmesi mümkün olmaz. Hele Hz. Ömer gibi hak ile batılı ayırt etme vasfına sahip bir kişinin yalana ve aldatmaya kanmayacağı çok açıktır.*” <sup>46</sup>

### c) Garânik Hadisesi

Oryantalistlerin, Kur'an'ın kaynağına yönelik iddiaları arasında önemli bir yeri olan ve çokça dillerinde doladıkları Garânik Hadisesi, Dozy tarafından da

<sup>43</sup> Bakara 2/97.

<sup>44</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 26-28.

<sup>45</sup> Ertuğrul, *age*, s. 30.

<sup>46</sup> Ertuğrul, *age*, s. 30.

ihmal edilmeyip kitabında ele alınmıştır. İsmail Fennî Ertuğrul'un bize naklettiğine göre Dozy olayı şu şekilde anlatmıştır:

“Kasas Suresi'nin 57. ayetinde “وَقَالُوا إِن نَّبِيعَ الْهُدَىٰ مَعَكَ نُنَحِّطُفَ مِنْ أَرْضِنَا...” (Eğer dinini kabul edecek olursak memleketimizden kovuluruz, dediler...)” deniliyor ki aslı şudur: “Bu halde asla bir meyil ve bağlılık duygusuyla değil, politik sebeplerle bu üç putu (Lât, Menat, Uzza) tanımasını Muhammed'e teklif ettiler ve bunları tanırsa kendisinin peygamberliğini kabul edeceklerini söylediler. Sonra Muhammed bu teklifi kabul etmek zayıflığında bulundu. Bunun üzerine “Necm Suresi” vahyolundu. O da bu sureyi Mekkelilere okudu. Surede şu ayetler vardı: “وَمِنَ اللَّاتِ وَالْعُزَّىٰ وَمِنَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَىٰ تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعَلِيَّ وَأَن أَفْرَأَيْتُمْ اللَّاتِ وَالْعُزَّىٰ وَمِنَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَىٰ تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعَلِيَّ وَأَن اشفاعتهن لترجي فاشجُدوا” Yani “Lât'ı ve Uzza'yı ve diğer üçüncü Menat'ı görüyor musunuz? Bunlar necipkuğulardır. Bunların şefaathleri muhakkak ümit olunur.” Surenin sonundaki “Allah'a secde ve ibadet ediniz.” anlamındaki “فَاشْجُدُوا” 47 ayeti nazil olunca hepsi alınlarını toprağa sürüp secde ettiler. Böylece Mekkeliler onu peygamber olarak kabul etmiş oldular. Ancak bu yaptığıyla Muhammed, dinin en önemli prensibini inkâr etmiş oldu. Bunun sonucu olarak samimi taraftarlarının imanları sarsılmıştı. Muhammed, çok geçmeden bu işin farkına varmış ve vicdanı harekete geçmiş olsa gerektir. Tarih kitaplarına göre bu durumu tamir etmek için hemen kendisine Cebrail göründü, o da ertesi gün bu talihsiz sözlerini geri aldı. Tarih kaynaklarından bu hususta başka bir şey istemek haklı olmaz. Din âlimleri için bu hatayı kabul etmeye mecbur olmak zaten az bir zillet sebebi değildir. Birçok sufi müellif ise konuyu sükût ile geçiştirmiş, bazıları ise suçu şeytanın üzerine yüklemiştir. Güya şeytan Muhammed'in sesini taklit etmiş... Hadise, son dönem müelliflerinin çoğu tarafından tamamen inkâr olunmuştur. Ancak şuna inanmak için pek çok sebep vardır: Putları tasdik eden sözlerini geri alıncaya kadar belli bir zaman geçmiş olmalıdır. Çünkü Habeşistan'a hicret edenler, Muhammed ile (Mekkelî) vatandaşları arasında bir anlaşma olduğu şayiisi üzerine geri dönmüşlerdir. Eğer Muhammed hatasının farkına varıp onu derhal tamir etmiş olsaydı, anlaşma haberi Habeşistan'daki muhacirlere kadar ulaşamazdı.”<sup>48</sup>

Ertuğrul; İbn Abbas, Taberî ve Keşşaf gibi müfessirlerin zayıf rivayetlere dayalı olarak olayı şu şekilde naklettiklerini zikreder: Hz. Peygamber, kavminin kendinden yüz çevirdiğini görünce, onların inkârları kendine ağır geldiğinden ve iman etmelerini çok istediğinden kavmini kendine yakınlaştıracak ayetlerin nüzulünü arzu ediyordu. Kureyşlikalabalık bir grupla birlikte otururken Necm suresinin nazil olduğunu ve onu okurken “وَمِنَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَىٰ”

<sup>47</sup> Necm 53/62.

<sup>48</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 33-34.

ayetine gelince şeytanın onun lisanıyla “تلك الغرائق العلي وان شفاعتهن لترتجي” sözle-  
rini söylediğini ve Kureyşlilerin bunu işiterek sevindiğini, Hz. Peygamber'in  
okumasına devam ederek sureyi tamamladığını ve secde ettiğini, beraberindeki  
müminlerin de onunla beraber secdeye vardığını, oradaki müşriklerin ise putla-  
rının Hz. Peygamber tarafından övüldüğünü işittikleri için onlarla birlikte secde  
ettiğini ve akşam olunca Cebrail'in kendisine gelip bu “تلك الغرائق العلي وان شفاعتهن  
لترتجي” sözlerini kendisine tebliğ etmediğini söylemesi üzerine Efendimizin  
mahzun olup çok korktuğunu, “ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَّتْ أَلْفَى ”  
(Senden önce hiç bir peygamber göndermedik ki, bir şeyi arzuladığı zaman, şeytan onun arzusunun vesvese karıştır-  
mış olmasın. Ama Allah, şeytanın karıştırdığını giderir ve ayetlerini sağlamlaştırır. Allah  
alimdir, hakimdir.)<sup>49</sup> ayetinin kendisini teselli için nazil olduğunu rivayet etmişler-  
dir. Görüldüğü gibi bu bilgilerle Dozy'nin naklettikleri arasında büyük benzer-  
lik vardır. Bununla birlikte müfessirlerin sözlerinde hayli görüş farklılıkları  
mevcuttur. Nitekim Hz. Peygamber'in bu sözleri hangi ortamda söylediği hak-  
kında değişik rivayetler vardır. Bazılarına göre Hz. Peygamber bu sözleri na-  
mazda söylemiştir, bazılarına göre Kureyşlilerin bulunduğu bir mecliste, bazıla-  
rına göre uyku esnasında, bazılarına göre bu sözleri kalbinden geçirirken sehven  
söylemiştir. Bazılarına göre ise Hz. Peygamber her ayeti okudukça biraz bekler-  
di, olay esnasında bu bekleyiş sırasında şeytan o sözleri söylemiş, müşrikler de  
putlarına secde etmişlerdir. Bazı müfessirler ise bu rivayetin uydurma olduğunu  
güçlü delillerle ortaya koymuşlardır. Fahreddin Râzî, İbn Kesîr, Ebussuud,  
Sıddık Han gibi isimler bunlardandır. Kadı İyaz da Şifâ adlı eserinde bu görüşü  
savunmuştur.<sup>50</sup>

Ertuğrul, Garânik kıssasının uydurma olduğuna dair Fahreddin Râzî'nin  
Tefsir-i Kebîr ve Kadı İyaz'ın Şifâ adlı eserinden birtakım deliller nakletmiştir.  
Bunlar özetle şu şekildedir:

1. Hz. Peygamber'in küfür anlamına gelecek putları tazim etmek ve yalan ve  
iftira mahiyetindeki bir davranış olan kendisine nâzil olmayan bir şeyi Allah'a  
isnat etmek gibi davranışlardan uzak olduğu pek çok ayetle sabittir. Şu ayetler  
bunlara örnektir: “(Eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı, mutlaka onu kudretimizle  
yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik.)<sup>51</sup> وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ ”

<sup>49</sup> Hacc 22/52.

<sup>50</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 34-36.

<sup>51</sup> Hâkka 69/44-46.

”يُوحَى (O, nefis arzusu ile konuşmaz (Size okuduğu) Kur'an, ancak kendisine bildirilen bir vahiydir.)<sup>52</sup>، ”وَلَوْلَا أَنْ تُبَيِّنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَزْكُنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا“، (Eğer biz sana sebat vermiş olmasaydık, az kalsın onlara biraz meyledecektin.)<sup>53</sup>، ”لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ“، (Ona ne önünden ne de ardından batıl gelemeyiz, O, hüküm ve hikmet sahibi, övülmeğe lâyık olan Allah tarafından indirilmiştir.)<sup>54</sup>

2. İbn İshak bu kıssanın zındıklar tarafından uydurulduğunu söylemiş, Beyhakî ise kıssanın nakil cihetinden sabit olmadığını ve ravilerinin zayıf (mat'ün) olduğunu söylemiştir. İmam Buhârî'nin Sahih'inde, Hz. Peygamber'in Necm Suresi'ni okuduğunda Müslüman, müşrik, insan ve cin pek çok kişinin secde ettiği rivayet edilmiş ise de garânik kıssasından hiç bahsedilmemiştir. Bu hadis pek çok tarik ile rivayet edilmiştir, ancak bu rivayetlerin hiçbirinde garânik kıssasından bahis yoktur. Ayrıca bu tariklerden pek çoğu zayıf ve uydurmadır (vâhî). Garânik kıssasını nakleden müfessir ve tabiünden hiçbiri makbul bir sened ile rivayette bulunmamış ve metni güvenilir bir sened ile sahabe kadar ulaştırmamıştır. Bu konuda merfu olan rivayetler sadece Şu'be, Ebu Bişr, Said b. Cübeyr ve İbn Abbas tariki ile gelmiştir. Bunlardan Said b. Cübeyr'in rivayette kullandığı ”Zannedirim ki...” ifadesi, rivayetin güvenilir ve sahih olmasına engeldir. Hadis Şu'be'den yalnızca Ümeyye b. Halid tarafından rivayet edilmiştir. Diğerleri hadisi İbn Cübeyr'den mürsel olarak yani senedden sahabiye hafzederek rivayet etmişlerdir. Kelbî'nin hadisi, onun zaaf ve kizbi sebebiyle zikre şâyân değildir. Buhârî'nin naklettiği haber-i vâhid ise mütevatir olan nakli ve akli delillere herhangi bir aykırılık teşkil etmez.

3. Rivayetin metninde birtakım farklılıklar vardır. Bazı rivayetlerde “تلك وان شفاعتها لترتجي” veya “وان شفاعتها لترتجي”، diğer bazılarında ise “تلك الغرائق منها الشفاعة لترتجي” şeklinde yer almıştır.

4. Hz. Peygamber, İslâm'ın ilk yıllarında Kâbe'de, müşriklerin saldırılarından emin olarak namaz kılamaz ve Kur'an okuyamazdı. Hatta bunlar bazı kereler ona saldırıda bile bulundular. Bu sebeple o, müşriklerin olmadığı zamanlarda veya geceleri Kâbe'de namaz kılardı. Dolayısıyla kıssanın, anlatıldığı şekliyle gerçekleşmesi mümkün değildir.

5. Müşriklerin Hz. Peygamber'e olan düşmanlığı, bu kadarcık bir söze aldınıp için iç yüzüne vâkıf olmaksızın hemen secdeye varmalarına el vermeyecek

<sup>52</sup> Necm 53/3-4.

<sup>53</sup> İsra 17-74.

<sup>54</sup> Fussilet 41/42.



derecede büyüktü. Şu halde; görünüşte Hz. Peygamber onlara muvafakat etmişse de, onların ilâhlarını tâzim ettiği hakkında nasıl bir görüş birliğine vardılar ve hatta secde ettiler.

6. Bu kıssa sahih kabul edilirse hadisin metninde tenâkuz ve tezada düşülmüş olur ve sözün nazmı bozulur. Çünkü “ تلك الغرائق العلي وان شفاعتهن لترتجي ” sözünden sonra “ أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَىٰ تِلْكَ إِذَا قَسَمَةٌ ضَيْرَىٰ إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءُ سَمِيَتْهُمَا أَنتُمْ ” (Erkek size de, dişi O'na mı? Öyle ise bu çok insafsızca bir paylaşırmadır. Onlar ancak sizin ve atalarınızın (ilâh edindiğiniz şeylere) taktığınız isimlerdir. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar (putperestler) yalnız zanna ve nefislerin arzusuna tâbi oluyorlar.)<sup>55</sup> buyuruluyor. Bu ayetler, putların Allah katında hiçbir değerlerinin olmadığını gösterir. Hâlbuki “ تلك الغرائق العلي وان شفاعتهن لترتجي ” ifadesi, onların yüce makamlarına ve şefaatinin ümit edildiğine işaret eder.

7. Müslüman olduklarını söyledikleri halde kalplerindeki hastalık sebebiyle en küçük bir şüpheye düştüklerinde irtidat etmek, münafıkların, inatçı müşriklerin ve zayıf kalpli cahil müminlerin âdeti iken, bu olaydan sonra böyle bir şeyin gerçekleştiği asla rivayet edilmemiştir. Eğer bu kıssa sahih olsaydı onun vesilesi ile Mekke müşrikleri üstün konuma gelebilirlerdi ve Yahudiler de “Muhammed müşriklerin putlarını övdü ve onları Allah’a vesile olduğunu itiraf etti.” diyerek bu olayı müminlere karşı delil gösterirlerdi. Nitekim Mirac kıssasında bunu yaptılar.<sup>56</sup>

Hâsılı, Fahreddin Râzî'nin, “Bu kıssa zahiri boyutta kalan müfessirlerin rivayetidir, muhakkık ulema bunun mevzu ve bâtil olduğuna kail olmuşlar ve buna karşı Kur'an, Sünnet ve mâkul kelâm ile ihticac etmişlerdir.” dediği gibi Kadı Beydâvî de bu rivayetin muhakkıklar nezdinde merdud olduğunu beyan etmiştir. Kadı İyaz da, bu ve bunun gibi haberlere, ancak garip rivayetlere meraklı olup kitaplarında sahih olan olmayan her şeyi alan müfessir ve tarihçilerin düşkün olduğunu ifade etmiştir. Râzî ve Kadı İyaz'ın ortaya koyduğu ve yukarıda özetlenen deliller, garânik kıssasının uydurma olduğunu ispat eder. Putlardan nefret eden ve bu nefretini müşriklerin yüzlerine söylemekten çekinmeyen Resulullah Efendimizin bir gün sözlerini değiştirip putlardan şefaât ümit edileceği kanaatine varması imkânsızdır. Eğer bu doğru olsaydı iman edenlerden çoğunun irtidat etmesi tabii olurdu. Hâlbuki böyle bir durum söz konusu

<sup>55</sup> Necm 53/21-23.

<sup>56</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 36-40.

olmadı. Hatta içlerinde, bazı müşrikler tarafından teklif edilen himayeyi reddedecek kadar cesaret gösterenler oldu. Bu husus bile, kıssanın uydurma olduğunu anlamak için yeterli bir delildir.<sup>57</sup>

Garânîk kıssasının birtakım âlimler tarafından sahih kabul edilmesinde, onun “sultanül müfessirin” İbn Abbas tarafından rivayet edilmesinin büyük etkisi vardır. Ancak bu konuda şu dikkate alınmalıdır ki İbn Abbas, ashabın gençlerindedir. Hicretten üç sene önce dünyaya gelmiştir. Hz. Peygamber hicretin on birinci yılında vefat ettiğine göre onun vefatı esnasında henüz on üç yaşında bir delikanlı idi. Dolayısıyla hicretten önceki bir zamana ait olarak rivayet edilen garânîk vakasında bulunamayacağı açıktır. Ayrıca kendisine nispet edilmiş tefsir de, ona ulaşan rivayetleri bir araya getirip yayınlayan İmam Süyûtî’ye aittir.<sup>58</sup>

İsmail Fenni’nin naklettiğine göre, son dönemde yaşayan meşhur âlimlerden Mısır müftüsü Muhammed Abduh, Fatiha tefsirine ilaveten garânîk kıssasını ele aldığı makalesinde yukarıdaki delilleri sıraladıktan sonra şu noktaya parmak basar: “*Garnûk ve garnîk, sözlükte, siyah ve beyaz bir su kuşu olan turna; garnîk ise güzel beyaz genç anlamına gelir. Araçların putlarını garânîk diye isimlendirmeleri, ne şiirlerinde, ne de hitabelerinde yer almış değildir. Bu vasfın onların lisanında kullanıldığı, hiç kimseden nakledilmiş değildir. Gerçi Yakut’un Mu’cem’inde nakledilmiş ise de bu rivayet bir senede dayandırılmış ve sahih bir tarik ile maruf değildir. Kıssada müşriklerin secde etmeleri, Kur’an’ın fesahat ve belâgatinden kaynaklanmış olmalıdır.*” Abduh, bu hadisenin zıncıkların uydurması olduğu görüşündedir.<sup>59</sup>

Ertuğrul, muasır Mısırlı Ferid Vecdi Efendi’nin, 1321 yılında Mısır’da basılıp neşredilen “*Safvetü’l-Beyân fi Tefsiri Kur’an*” adlı tefsirinden naklettiği açıklamaya binaen şu görüşe varıyor: Garânîk kıssasının gerçek olduğu farz edilse bile “*وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُجْمِلُ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ*” (Senden önce hiç bir peygamber göndermedik ki, bir şeyi arzula-  
dığı zaman, şeytan onun arzusunun vesvese karıştırmış olmasın. Ama Allah, şeytanın karıştırdığını giderir ve ayetlerini sağlamlaştırır. Allah alîmdir, hakimdir.)<sup>60</sup> ayetinde anlatıldığı gibi, şeytanın ilkâsı, (vesvesesi) derhal feshedildiği (etkisiz kılındığı) için bu, Hz. Peygamber’in ismet vasfına bir halel getirmez. Yukarıdaki ayete göre, Hz.

<sup>57</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 40-42.

<sup>58</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 42-43.

<sup>59</sup> Ertuğrul, *age*, s. 43.

<sup>60</sup> Hacc 22/52.

Peygamberin kalbine bu tür bir şeytanî ilkânın gerçekleşmesinin mümkün olduğu anlaşılmaktadır.<sup>61</sup> Buna göre putların övülmesi anlamına gelecek sözler Hz. Peygamberin kalbine gelmiş, o da o sözleri Kur'an zannederek okumuş, sonra Cebrail gelerek onu uyarınca mahzun olmuştur. Allah da onu teselli için yukarıda zikrettiğimiz Hacc Suresinin 52. ayetini indirmiştir. Bu olay gerçekleşmiş ise, bu, ismet sıfatına halel getirecek ve müminleri şüpheye düşürecek bir şey değildir. Çünkü peygamberler vahyi melekten alır. Şeytan ise, derece olarak melekler aşağısında olsa da o da ruhani bir varlıktır. Şeytanın ilkâsı ise meleğin ilhamına benzemez. Şu halde şeytanın bu kapıdan peygamberlere doğru girmesi mümkündür, ancak şeytan bunu yapar yapmaz Allah meleği gönderir. Yukarıdaki ayet gereğince şeytanın ilkâ ettiğini neshedip, silip, kendi ayetlerini tahkim eder. Ancak Hz. Peygamber, kendisine inzal olan ayetler arasına, bilerek ve kasdi olarak başka herhangi bir şeyi karıştırmış olması asla söz konusu olmaz.<sup>62</sup>

İsmail Fennî Ertuğrul, yukarıda özetlediğimiz şekliyle, garânik kıssasının gerçekleşmemiş olduğuna dair görüş beyan etmekte, ancak gerçekleştiği varsayılsa bile bunun, Hacc Suresi'ndeki ayet gereğince Hz. Peygamber'in ismet sıfatına zarar vermeyecek bir durum olacağını, bunun Hz. Peygamber'in kabine yönelik bir şeytani ilkâ olacağını, ancak melek vasıtası ile bunun derhal düzeltilmiş olacağını ifade etmiştir. Bu çözüm yolu, garânik kıssası hakkında eklektik ve ikna edici bir görüş olarak görünmektedir.

## 2. Kur'an'ın Muhtevası

### a) Kur'an'ın Üslûbu, Kıssalar ve Tekrarlar

İsmail Fennî Ertuğrul, kitabında Dozy'nin, Kur'an'ın üslûbu hakkındaki iddialarına da yer verir. Dozy bu konuda özetle şöyle der: *"Ben şu kanaattem ki eski kitaplar içinde Kur'an kadar ifade zevki az olan, Kur'an kadar az aslı olan, Kur'an kadar aşırı derecede sözü uzatan usandırıcı bir kitap tanımıyorum. Hikâyelerinde bile -ki hikâyeler en iyi kısım- pek çok tekrar var."*<sup>63</sup> Dozy, kıssalar bakımından Makâmât-ı Harîrî adlı eserin Kur'an'dan daha tercihe şâyân olduğunu ifade ederek iddialarına şöyle devam etmiştir: *"Kur'an'daki hikâyelerin çoğu Tevrat ve Zebur'da aynen mevcuttur, Hz. Muhammed şiir sanatına aşına olmadığı için kısa ibarelerle secili nesr kullanmaya mecbur kalmış, en eski surelerde bu üslûba riayet ettiği halde sonra gereğinden fazla uzun ibareler*

<sup>61</sup> Ertuğrul, *age*, s. 46.

<sup>62</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 45-46.

<sup>63</sup> Ertuğrul, *age*, s. 85.

yapmış ve kafiye hususunda pek çok yerde kayıtsızca davranmıştır. Bunlar da güzel olmak şöyle dursun, pek çok hataları ihtiva eder. Eğer bu hatalar Kelâmullah'ın dışında başka bir kitapta bulunsaydı şiddetle tenkit edilirdi. Kur'an'da aynı fikirlerin muhtelif kelimelerle sürekli olarak tekrar etmesi, Hz. Muhammed'in fikirlerini ifade etmek için uygun kelimeleri hemen bulamayıp defalarca denemeden sonra bulabilmesinden ileri gelir, çünkünun lisanı yeterince fasih değildir. Kur'an'da Yahudi, Süryani ve Habeş dillerinden alınmış melez kelimeler bulunur, müfessirler bunların gerçek mânâlarını bilememişlerdir. Kur'an'da dil hataları eksik değildir. Arap dili ulemasının Kur'an'dan çok az alıntı yapmaları bundan kaynaklanır. Onlar, bu konudaki fikirlerini açıklamaya cesaret edememekle beraber Kur'an'a klasik bir kitap nazarıyla bakmazlar ve onu lisan hususunda istişhâda layık görmezler.<sup>64</sup>

İsmail Fennî, Dozy'nin bu insafsız iddialarını cevaplamaya başlamadan önce Kur'an'ın bir hikâye kitabı olmadığına dikkat çekerek, onun yüce fikirleri, iyi ahlâk ve faziletleri ve hükümleri ihtiva eden bir kitap olduğunu ifade eder. Onda yer alan kıssaların amacı da, önceden yaşamış olan peygamberlerin zamanında meydana gelmiş tarihî olayları insanların ibret nazarına sunup onları uyarmak ve Hz. Peygamber'e muhalefet ettikleri takdirde başlarına gelecek felaketleri haber vermektir. Kıssaların Kur'an'da yer almasının bir diğer sebebi de Hz. Peygamber'in, karşılaştığı düşmanlık ve sert muhalefetten dolayı -insan olması hasebiyle- kalbinde hâsıl olan hüznün ve sıkıntıyı gidermek ve onu zorluklara karşı hazırlamaktır. Bu kıssaların birtakımı önceki ilâhî kitaplarda da yer alır. Çünkü delil getirmek bakımından bütün ehli kitap tarafından kabul edilip ret ve inkârı mümkün olmayan hususları ortaya koymak ve zikretmek, elbette hikmet ve maslahata daha uygundur. Bunlar, insanları eğlendirmeye mahsus birtakım hikâyeler değildir. İnsan hayal gücü ile uydurduğu hayalleri ne kadar süslerse süslesin veya genişletirse genişletsin, bunlarda tasvir edilecek olan şey hakikattir.<sup>65</sup>

Fennî, açıklamalarını şöyle sürdürür: Makâmât-ı Harîrî edebî açıdan gerçekten emsalsiz bir kitaptır. Ancak incelenecek olursa bu kitabın muhtevası şunlardan ibarettir: Ebu Zeyd'in halka vaaz ederek aldığı paraları gizlice zevku safaya vermesi, tekrar para kazanmak için parayı övmesi, sonra da onu kötüle-mesi, çeşitli yalanlarla dolu sözleri ve edebî mahareti ve ayrıca çeşitli hilelerle edebiyat meraklısı olan birtakım zenginlerden para koparmasını sağlayan birtakım sıradan ve değersiz konular...<sup>66</sup> Bunlar insan nefesine hoş gelen konular

<sup>64</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 85-86.

<sup>65</sup> Ertuğrul, *age*, s. 87.

<sup>66</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 87-88.

olsa da yukarıdan bir bakışla tetkik edilecek olursa, bunların ne kadaraşağı derecede olduğu anlaşılır. Kur'an-ı Kerim ise akıl ve ruhun ihtiyaçlarını karşılar. Harîrî'nin Makâmâtı bir iki defa zevkle okunabilir, ancak insan bunlardan pek çabuk usanır. Bir söz ne kadar nükteli, cinaslı veya komik olursa olsun ancak ilk defa işitildiği zaman zevk verir. Ancak tekrar edilirse usanç verir. En iyi yazılmış bir hikâye kitabını bile iki defa okuyan pek azdır. Ancak Kur'an-ı Kerim bütün edebiyat kitaplarından üstündür. Ondan enteresan bir hal, bir halâvet, bir ruhani zevk vardır. Mânâsını anlamayanlar bile onu okumaktan usanmaz. Fatıha Suresi'ni günde en az kırk defa okuruz. Ancak bu durum zerre kadar bir bıkkınlığa sebep olmaz. Lakin bunu ancak kalplerinde iman nuru olanlar bilebilir. Kâfir, münafık, fâsik ve fâcirler bilakis Kur'an'dan sıkılırlar. Çünkü onlar ancak nefsanî arzulardan hoşlanırlar.<sup>67</sup>

Kur'an'daki kıssalardan bazılarının Tevrat ve Zebur'da da yer alması, eleştiriye konu olabilecek bir durum değildir. Çünkü Kur'an geçmişte yaşamış milletlerin durumlarını, ibret ve uyanışa vesile olması için zikreder. Dolayısıyla bunların Yahudi ve Hristiyanların kendi kitaplarında yer alması pek tabii bir durumdur. Zaten Tevrat, Zebur ve İncil, İslâm nazarında Allah katından indirilmiş kitaplardır ve sonradan tahrif edilmeleri sebebiyle güvenilir kaynak olma vasıflarını kaybetmişlerdir.<sup>68</sup>

Kur'an'daki tekrarlar konusuna gelince; evet bazı gerekli durumlarda tekrarlar vaki olmuşsa da, her tekrar, öncekini unutturacak şekilde mükemmel bir surette yapılmış olduğundan insana bıktırıcı gelmez. Bu da anlatılan hususları Hz. Peygamber'e hatırlatmak, onun sabır ve metanetini artırmak ve diğer pek çok hikmete mebnidir. Edward William Lane'in Arapça-İngilizce sözlüğüne yazdığı zeyille tanınan Stanley Pool'un "Kur'an ve Onun Şiir ve Kanunları" adlı Fransızca eserinde<sup>69</sup> "Ancak gerçek şu ki, Kur'an'da, zannedildiği gibi ne tertip ve ne de intizam bulunmaması söz konusu değildir... Bu kitap, faydasız tekrarlarla demeyeceğim – çünkü öğüt verirken ve öğretirken "tekrar" gereklidir- lakin bazı temel inanç esaslarının ve onları daha çok ispat etmek için bu inanç esaslarının uygulamalarının mükerrer beyanlarıyla doludur." diyor. Onun bu sözü nispeten insafli ve hakşinastır.<sup>70</sup>

<sup>67</sup> Ertuğrul, *age*, s. 88.

<sup>68</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 88-89.

<sup>69</sup> Pool'un bu eseri daha sonra Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Poole, Stanley Lane, *Kur'an Şiir ve Kanunları*, Terc. Avni Doğan, Ankara 1942.

<sup>70</sup> Ertuğrul, *age*, s. 89.

Ertuğrul şöyle devam eder: Kur'an'da bazı melez kelimeler varmış. Bunlar müfessirleri sıkıntıya düşürüyormuş. Süyuti'nin İtkan adlı eserinde açıklandığı gibi bu konuda ihtilaf vardır. Müfessirlerin çoğu, “ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فُرَاتًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ” (Düşünüp mânâsını anlamanız içinbiz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.)<sup>71</sup> ayetine dayanarak Kur'an'da Arapçanın dışındaki dillerden herhangi bir kelime olmadığını ve başka dillere ait zannedilen kelimelerin ya ortak kelimeler olduğunu, ya da başka dillerden Arapçaya geçmiş olup uzun zamanlar geçmesi veya çok kullanılmaları sebebiyle Arapçalaşmış kelimeler olduğu görüşündedirler. Bazı âlimlerin bunların mânâlarını tam olarak anlamamalarının da Arap dilinin zenginliği sebebiyle tamamına vakıf olmanın mümkün olmamasından kaynaklandığı açıklanmıştır. Kur'an'da fesahat ve belagat açısından en küçük bir noksanlık olsaydı düşmanları tarafından itiraza konu olabileceken, itiraz bir yana onun fesahatine hayranlık duymuşlardır. Bu kelimeler eski dönemlerde başka dillerden Arapçaya geçse de Kur'an'ın nazil olduğu dönemde bilinen ve kullanılan Arapça kelimeler arasında olduğu hususunda şüphe yoktur. Bilhassa İbrani- ce, Arapçanın kardeşi olduğu için bu iki dil arasında günümüzde bile benzerlik olduğu malumdur.<sup>72</sup>

Hız. Peygamber'in şiir bilmediği iddialarına gelince; evet, o bir şair değildi, Kur'an'da “ وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ ” (Biz o Peygamber'e şiir öğretmedik. Bu, ona yaraşmaz da. O(na verdiğimiz), ancak bir öğüt ve apaçık bir Kur'an'dır.)<sup>73</sup> buyurulmuştur. Kur'an şiirden daha üstün bir derecededir. Çünkü şiir, hayaller ve boş vehimler üzerine kurulu vezinli ve kafiyeli bir yaldızlı söz olduğu halde Kur'an-ı Kerim dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıran pek çok hüküm ve hikmetlerle dolu bir semavi kitaptır. İnsanlığın maddi ve manevi kurtuluşunu sağlayan bütün vesileler onda yer alır.<sup>74</sup>

Kur'an'da kafiye olması da gerekli değildir. Tekellüften azade olarak yer alan bazı kafiyeli ayetlerin uzunluğundan ve kafiye hususundaki kayıtsızlıktan ve hele Kur'an'da hatalar bulunduğu bahsetmek, yalnız Kur'an hakkında değil, edebi sanatlar hakkında da büyük bir cehalete işaret eder. Kur'an kelâmullah olduğu için insan kelâmından farklı özellikler taşır. İfade üslupları içinde kısa kısa cümleler kullanmak (sebk-i mafsul) ne kadar makbul ise, peş peşe gelen cümleler şeklindeki ifade üslubu (sebk-i mevsul) da yerine göre o kadar

<sup>71</sup> Yusuf 12/2.

<sup>72</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 89-90.

<sup>73</sup> Yasin 36/69.

<sup>74</sup> Ertuğrul, *age*, s. 90.

veya daha fazla tercihe şâyandır. Nikâh, talâk, miras gibi şer'i hükümlerden bahseden ayetler ile müjde veya uyarı veya bazı tarihi olaylardan bahseden ayetler aynı ifade üslubuna tabi olabilir mi? Bir kanun metninin ifade üslubu bir edebi eserle aynı olur mu?<sup>75</sup>

İsmail Fennî Ertuğrul bu konudaki görüşünü şu cümle ile özetlemiştir: Kur'an'daki pek çok ayet, tekellüften azade olarak kafiyeli halde gelmiş ise de onda hiçbir zaman kafiye gözetilmemiş ve hiçbir hakikat ve hikmet kafiyeyle feda edilmemiştir.<sup>76</sup>

### b) Kur'an'da Hata İddiası ve Kur'an'ın Lafzî İcazı

İsmail Fennî'ye göre, Kur'an'da hata bulunduğunu söylemek, ancak hata işlemekten sıkılmayanlara yakışacak bir cürettir. Bilindiği gibi Arapça'nın günümüzde öğretilen sarf ve nahiv kuralları, hicri birinci asrın ikinci yarısında, Arapların diğer kavimlerle karışması neticesinde dilin bozulacağına anlaşılmaya üzerine belirlenmiş olup bu husus evvela Hz. Ali tarafından tabiiinden Ebu'l-Esved ed-Düeli'ye emr ve havale edilmiştir. Bu kaideler başlangıçta fail, meful gibi, cümlenin unsurlarına münhasır iken sonradan Sibeveyh, Kisâi gibi âlimler tarafından genişletilmiştir. Maksudumuz, ilk başta bu dilin kaideleri yoktu, demek değildir. Araplar, dillerinin gelişmesine her şeyden çok önem vermişler ve bu gelişim, daha cahiliyet döneminde vücuda gelmiştir. Araplar daha kaideleri koymadan önce de bu kaidelere uygun olarak konuşuyorlardı. Ancak bu, dinlemek ve taklit etmek şeklinde oluyordu. Hatta Arap şiirinin dört tabakasından ilk üçü olan cahiliye, muhadramîn ve İslâmiyye tabakasındaki eserler "şevâhid", ve dördüncü tabaka olan müvelledîn tabakasındaki yazılmış şiirler de "emsile" olarak kabul edilmiştir. Ancak ilk dönemdekiler, hiçbir zaman dillerini kural ve kaidelere bağlamamışlardı. Bu sebeple bunların şiirlerinde, sonraki dönemlerde konulmuş kaidelere uymayan pek çok istisnalar vardır. Bu, onların hatalı olarak yazılmalarından değil, bu kuralların sonradan konulmasından kaynaklanır.<sup>77</sup>

Kur'an'da hata olup olmadığını bihakkın ayırt edebilecek fesahat ve belagat erbabı, ancak onun indiği asırda mevcuttu. Hâlbuki o asırda yaşamış olan belagat ve fesahat âlimleri onda hata bulmak şöyle dursun, onun fesahat ve belagatinin benzersiz kemalini görmüşler ve bunların içinden birçoğu onun mucize

<sup>75</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 90-91.

<sup>76</sup> Ertuğrul, *age*, s. 91.

<sup>77</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 91-92.



olduğunu anlayarak İslâm dinini kabul etmişlerdir. Kur'an'daki lafızlardan birçoğunun Kur'an'ın indiği zamanda taşıdığı anlamlar, sonradan büsbütün değişmiştir. Mesela "te'vil" kelimesinin "tefsir" anlamına geldiği meşhur olmuşsa da bu kelime Kur'an'da başka anlamlarda da kullanılmıştır. Mesela "... هَلْ يَنْظُرُونَ" (Onlar ise ancak, ("Görelim bakalım!" diyerek) Kur'an'ın bildirdiği sonucu (te'vilini) bekliyorlar. Onun bildirdiği sonuç gelip çattığı gün...) <sup>78</sup> ayetindeki gibi "akıbet" ve "Kur'an'daki vaad ve vaidlerin doğruluğunun ortaya çıkması" anlamına gelmesi bu kabildendir. <sup>79</sup>

Bu yüce kitap üzerine, sonraki dönemlerde nice büyük âlimler ve lügat imamları tarafından tefsirler yazılmış ve ihtiva ettiği belagat ve icaz vecihleri bunlarda şerh ve izah edilmiştir. Bu âlimlerin derin tetkiklerinden sonra Arap dili âlimlerinin usullerine daha çok bakıldığında "Kur'an'da dil hatalarının pek eksik olmadığı tedricen anlaşılacaktır." demenin bir hezeyandan başka bir şey olmadığı anlaşılacaktır. Kur'an'da bazı mahzuflar vardır ki bunlar icaz ve belagatin en yüksek örnekleridir. Muhtemeldir ki Dozy'nin hata kabul ettiği şeyler, kendisinin, meziyetlerini takdir etmekten külliyen aciz kaldığı bu gibi ifadelerdir. Dozy bunu bilmediği gibi, Arap âlimlerinin Kur'an'dan pek çok misaller almamalarının dahi onun şanını yüceltmek olduğunu da bilmiyor. Arap edebiyatı çok geniş olduğu için ona hakkıyla vakıf olan âlimler, Araplar içinde dahi çok nadir olduğu halde, bir yabancıymın fesahat ve belagati hakkında, aynı zamanda dil âlimleri olan müfessirlerin görüşlerine aykırı olarak fikir beyan etmesi büyük bir haddini bilmezliktir. Bu konuda başka bir yol izlemek gereklidir. Aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen Kur'an bugün hâlâ ellerimizdedir. <sup>80</sup> Şu ayetlere bakalım:

"وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ" (Onlara karşı ayetlerimiz okunduğu zaman, "Duyduk, istesek biz de bunun benzerini elbette söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir" dediler.) <sup>81</sup>

"وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَىٰ عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا" ("(Bu Kur'an, başkalarından) yazıp aldığı öncekilere ait efsanelerdir. Bunlar ona sabah akşam okunmaktadır" dediler.) <sup>82</sup>

"وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ" (Ayetlerimiz onla-

<sup>78</sup> Araf 7/53.

<sup>79</sup> Ertuğrul, *age*, s. 93.

<sup>80</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 93-94.

<sup>81</sup> Enfal 8/31.

<sup>82</sup> Furkan 25/5.

ra açıkça okunduğu zaman, o küfredenler kendilerine geldiğinde Hak (kitap Kur'an) için, düşünmeden "Bu, apaçık bir büyüdür" dediler.)<sup>83</sup>

"...فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ" (Fakat (İsa) onlara apaçık mucizeleri getirdince, "Bu, apaçık bir sihirdir" dediler.)<sup>84</sup>

"فَقَالَ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَرُ" (Bu, ancak nakledile gelen bir sihirdir, dedi.)<sup>85</sup>

Bu ayetlerden anlaşılıyor ki Kur'an'ı işiten kâfirler, "Bu, önceki kavimlerin batıl sözleridir, insan kelâmıdır, biz de böyle şeyler söyleyebiliriz, bu sihirdir." demişler, bunun üzerine tahaddî (meydan okuma) vuku bulmuş, yani onların aczini göstermek için muaraza edilmişler ki bunu da bize şu ayetler bildirmektedir:

قُلْ لئنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ قُلُوبًا شَهِيدِينَ (De ki: "Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.")<sup>86</sup>

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنْ اسْتَعْطَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ سَبِيلٍ يَدْعُونَ بِهِ الْغَيْبَ وَيَحْسَبُونَ أَنَّ اللَّهَ مُنْجِيَهُمْ فَيَكُونُوا لَعْنَةً قَالُوا بَلْ هِيَ كَلِمَاتُ فَسَافِكِينَ (Yoksa "onu (Kur'an'ı) uydurdu" mu diyorlar? De ki: "Eğer doğru söylüyorsanız, haydi Allah'tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi uydurma on sûre getirin.")<sup>87</sup>

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُوْرَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ سَبِيلٍ يَدْعُونَ بِهِ الْغَيْبَ وَيَحْسَبُونَ أَنَّ اللَّهَ مُنْجِيَهُمْ فَيَكُونُوا لَعْنَةً قَالُوا بَلْ هِيَ كَلِمَاتُ فَسَافِكِينَ (Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söylüyorsanız, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin).)<sup>88</sup>

Bu ayetler, kâfirlere önce on, sonra yalnız bir surenin benzeri getirilmesi suretiyle tahaddî vuku bulduğunu bildiriyor. Arap milleti fesahat ve belagati ile meşhur olduğu halde onun âlimleri arasında biri dahi buna muvaffak olamadı. Çünkü Kur'an onların tarz-ı fesahat ve nev-i belâgatlerinden değildi. Arap dil üsluplarından farklı, büsbütün başka ve yeni bir üslup üzereydi. Eğer buna kadir olsalardı elbette zaferlerini ilan etmeleri gerekirdi. Böyle bir muzafferiyete işaret eden hiçbir şey olmayıp, inkârcıların muharebe ve mücadeleye devam

<sup>83</sup> Ahkaf 46/7.

<sup>84</sup> Saff 61/6.

<sup>85</sup> Müddessir 74/24.

<sup>86</sup> İsra 17/88.

<sup>87</sup> Hud 11/13.

<sup>88</sup> Bakara 2/23.

etmeleri bilakis bu konudaki acizliklerine kesin bir delildir. Çünkü doğal olarak daha kolay yolun seçilmesi gerekir. Buna göre savaş, onlara bir surenin benzerini meydana getirmekten daha kolay gelmiştir. Muallâka-i Seb'a'nın daha sonradan Kâbe'den kaldırılması da bu durumu teyit eder.<sup>89</sup>

Nuh tufanının sona ermesini anlatan “وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَبِاسْمَاءِ أَفْلَحِي...” (“Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu” denildi. Su çekildi, iş bitirildi. Gemi de Cûdî'ye oturdu ve "Zalimler topluluğu, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!" denildi.)<sup>90</sup> ayeti nazil olunca belagat ehlini çok etkilemiş ve “emîru’s-şuara” diye anılan İmrî’ul-Kays’ın kız kardeşi, “Bu ayetin üzerine artık hiç kimsenin bir diyeceği kalmadı, kardeşimin şiiri dahi övünülecek vasıfta olamaz.” diyerek İmrî’ul-Kays’ın kasidesini Kâbe duvarından indirmiş ve ondan sonra diğer muallâkat dahi birer birer indirilmiştir.<sup>91</sup>

Şifa’da yazıldığına göre Hâlid b. Velid’in babası, Kureyş’in zekâ ve fesahati ile tanınmış mensubu Velid b. Muğire, Hz. Peygamber’den “... إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ (Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı... emreder...)”<sup>92</sup> ayetini işittiğinde “*Allaha yemin ederim ki bunda bir tatlılık ve güzellik var, kökü sabit, yukarısı meyvelidir. Bu insan sözü değildir.*” dedi. Kalbi yumuşadı ve İslâm’ı kabule meyletti. Yeğeni Ebu Cehil’in yanına gelip onun Kur’an’dan hoşlanması ve İslâm’a meyletmesinden rahatsız olması üzerine Velid ona “*Allah’a yemin ederim ki Kureyş’te hiçbiriniz şiiri benim kadar bilmez. Muhammed’in söylediği şey bunların hiçbirine benzemiyor.*” dedi. Bir defasında da Ebu Cehil, Kâbe’yi ziyaret mevsiminin yaklaşması sebebiyle insanları Kur’an’ın dinlemek ve Hz. Peygamber’e uymaktan men edecek tedbirler görürüşmek üzere Kureyş eşrafını toplayıp onlara, “*Arap ileri gelenleri etraftan Mekke’ye gelmekte. Muhammed hakkında ne diyacaksınız? Hep birlikte kararlaştırınız ki birbirinizi yalanlamayasınız.*” dediğinde onlar “*Kâhin deriz.*” dediler. Velid, “*Allah’a yemin ederim ki o kâhin değildir. Kâhinlerin zenzeme ve secisi onda yok.*” dedi.<sup>93</sup> Bunun üzerine “*Mecnun deriz.*” dediler. Velid, “*Mecnun da değildir, onda delilik ve vesvese yok.*” dedi. Daha sonra, “*Şairdir, deriz.*” dediler. Velid, “*Şair de değildir. Ben şiirin her çeşidini bilirim.*” dedi. Nihayet “*Sihirbazdır, deriz.*” dediler. Velid, “*Sihirbaz da değildir, onun düğümlemesi, üfürmesi yok.*” dedi. “*Ya ne diyelim?*” diye sordular. Velid, “*Onun hakkında bu gibi*

<sup>89</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 94-96.

<sup>90</sup> Hud 11/44.

<sup>91</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 96-97.

<sup>92</sup> Nahl 16/90.

<sup>93</sup> O dönemde kâhinler cinleri zenzeme denilen, anlaşılmayacak bir gizli sesle telaffuz ettikleri secili sözlerle çağırırlarmış. Bkz. Ertuğrul, *age*, s. 97 (dipnot).

şeylerin tamamının bätül olduğunu bilirim.” dedikten sonra, yine sihirbaz denilmesinin akla en yakın bir söz olacağını, çünkü onun sözünün sihir olup babayı oğlundan, kardeşi kardeşten, kocayı karısından, bir kimseyi aşiretinden ayırmakta olduğunu söyledi. Nihayet Kureyş'in ileri gelenleri ayrılıp yolların üzerine oturdular ve insanları Hz. Peygamber'i tasdik etmekten sakındırmaya başladılar. Bunun üzerine Velid'in kötülendiği “ذُرِّي وَمَنْ خَلَفْتُ وَحِيدًا” (*Beni, yarattığım kişiyle baş başa bırak!*)<sup>94</sup> ve devamındaki ayetler nazil oldu. Muaviye'nin annesi olan Hind'in babası, müşriklerden Utbe b. Rabia ile Nadr b. Hâris ile cahiliye dönemi şairlerinden on iki kişi ile münâkaza<sup>95</sup> etmiş güçlü bir şair olan ve ashabdan Ebu Zerr el-Gıfari'nin kardeşi olup sonradan İslâm'ı kabul eden Üneys de Velid gibi, Kur'an'ın insan sözüne benzemediğini itiraf etmiştir. “فَاضِدْعُ بِمَا تُؤْمَرُ...” (*Öyleyse sana emredilene açıkça duyur...*)<sup>96</sup> ayeti okunurken işitmiş olan bir bedevi secdeye varmış ve onun fesahatine secde ettiğini söylemiştir. Bir başkası, “فَلَمَّا اسْتَيْتَسُوا مِنْهُ... خَلَصُوا نَجِيًّا...” (*Ondan ümitlerini kesince, kendi aralarında konuşmak üzere bir kenara çekildiler.*)<sup>97</sup> ayetini işitince “Şehadet ederim ki hiçbir mahlûk bunun gibi söz söylemeye kadir olamaz!” demiştir. Kavminin temsilci heyetiyle birlikte Mekke'ye gelmiş olan Lebid b. Rabia'nın da Kâbe'de asılmış olan kendi kasidesinin yanında Hz. Peygamber'in emriyle asılmış olan Alâk Suresi'ni görünce “Bu kelâm mahlûk değildir!” diyerek hemen Hz. Peygamber'in huzuruna varıp Müslüman olduğu malumdur.<sup>98</sup>

Kur'an'ın diğer bir icaz hususiyeti de dinleyenlerin kalplerine Allah korkusu telkin etmesidir. Cübeyr b. Mut'im, “İslâm dinini kabul etmeden önce Resulullah Efendimizin akşam namazında Ve'ttûr Suresini okuduklarını işittim. “أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ” (*Acaba onlar herhangi bir yaratıcı olmadan mı yaratıldılar? Yoksa kendileri mi yaratıcıdır?*)<sup>99</sup> ayetinden “المُسيطرون” kelimesine gelince az kaldı kalbim İslâma uçuyordu, yani kalbim korku ve şevkten kuşun kanatlarını çarpması gibi çarpmaya başladı.” demiştir. Kureyş'in sözü dinlenen önderlerinden olup Hz. Peygamber'i, putları kötölemek ve hakaret etmekten vazgeçirmek için gönderilen Utbe b. Rabia, onavaz geçmesi için birtakım vaatlerde bulundu. Hz. Peygamber de “Ya Utbe! Sözünü bitirdin mi? Şimdi de beni dinle!”

<sup>94</sup> Müddessir 74/11.

<sup>95</sup> Acaba nedir nedir

<sup>96</sup> Hicr 15/94.

<sup>97</sup> Yusuf 12/80.

<sup>98</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 97-99.

<sup>99</sup> Tur 52/35.

diyerek Fussilet Suresi'ni okumaya başladı. Bunun üzerine o ne söyleyeceğini bilemeyerek ailesinin yanına dönmüş ve bir süre kavminin yanına gitmemiş olduğundankendisine serzenişte bulunmuşlar, daha sonra da Utbe, yanlarına gidemediğinden dolayı onlardan özür dilemiş ve “Allah’a yemin ederim ki Muhammed bana öyle sözler söyledi ki kulaklarım onun benzerini hiç işitmemiştir. Ona karşı ne söyleyeceğimi hiç bilemedim.” demiştir.<sup>100</sup>

Bu konuda daha pek çok sahih rivayetler vardır. Arapların önde gelenlerinin bu gibi itirafları ve nice belagat imamlarının bunları teyit eden açıklamaları, Dozy gibi yabancı biri tarafından, mensup olmadığı bir dil hakkında ortaya atılan iddiaların saçma sapan sözlerden başka bir şey olmadığı hususunda şüphe bırakmaz.<sup>101</sup>

Kur'an'ın lâfzî cezâleti, mânâlarının ulviyeti, nazmının güzelliği, kelimelerinin tenasübü, icazı, bedaatı gibi ne kadar fesahat ve belagat türleri varsa bunların hepsini icaz özelliği ile ihtiva etmesinden başka tahrif ve tağyirden korunmuş olma, ezber kolaylığı, korku ve heybet vermesi, gaybî haberleri ve gizli halleri haber vermesi, münafıkların ve Yahudilerin gizli hallerini ortaya koyması gibi insan gücünü tamamen aşan birtakım mucizeleri ihtiva etmesi hasebiyle Arap dilinin üsluplarından farklı olan acib nazmı ve garip üslûbu ile fesahat ve belagatin en üstün derecesindeki bir sonsuz mucize olduğunda hiç şüphe yoktur. İlk dönemlerde yaşayanlar, onun bir suresinin benzerini getirmekten aciz kaldıkları gibi, sonraki dönemdekiler ise buna kalkıştıklarında netice olarak acizliklerini itiraf etmeye mecbur olmuşlardır. Rivayet edildiğine göre Abbasi devleti döneminde yaşamış olan meşhur şair İbnül Mukaffa buna kalkışmışken yanından geçen bir çocuğun “... وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ...” (*Ey yeryüzü! Yut suyunu... denildi.*)<sup>102</sup> ayetini okuduğunu işitince yazdıklarını silmiş ve “*Şhadet ederim ki bununla mücadele edilemez. Bu insan sözü değildir.*” demiştir. Bunun gibi, zamanının en büyük fesahat ve belagat ehlinden olan Yahya b. Hakem de Endülüs'te böyle bir teşebbüse girişerek İhlâs Suresi'ne benzer bir şey yazmak istemişse de sonradan korkuya kapılıp tövbe istiğfar ederek vazgeçmiştir.<sup>103</sup>

İsmail Fennî, Kur'an'ın bu yönüyle ilgili olarak Bartelmi Sentiler'den bir alıntı yapmıştır. Bu alıntıda o şöyle söyler:

<sup>100</sup> Ertuğrul, *age*, s. 99.

<sup>101</sup> Ertuğrul, *age*, s. 99.

<sup>102</sup> Hud II/44.

<sup>103</sup> Ertuğrul, *age*, s. 100.

Bundan daha az önemli olmayan ve hakkında kolaylıkla bir fikir ortaya konulamayan diğeri bir mesele de Kur'an'ın ifade üslubudur. Fakat o hususta hiç değılse genel anlamda (sureti umumiyede) kabul edilmiş olan fikir kabul olunabilir. Kur'an'da, her ne kadar onda müellifinin hayatının devirlerine göre hayli farklar ayırt edilebilirse de Arapçanın kıyas kabul edilemez derecede şaheseri nazarıyla bakılabilecek şekildeki güzelliğı, bütün âlemin birlikte verdiği karar gereğince konunun büyüklüğüne eştir. Dilin mükemmelliğı, ifadeyi hiçbir zaman beyan edilmesi gereken şeyin aşağısında bırakmamıştır. Biz Muhammed'in tilavetinin, bunları işitenlerin hepsine nasıl heyecan verdiğini biraz yukarıda gördük. Müteaddit ve beklenmedik ihtidalar ile güçlenen bu cazibenin, şiirin güzelliğine karşı o kadar hassas olan bir kavim nezdinde Muhammed'e çok yardımcı olduğunda şüphe edilemez. Muhammed bu sıradan şairlerle karıştırılmak korkusundan dolayı nazmen yazı yazmaktan kendini korumuştur. Geleneksel bir kıssaya inanılırsa Muhammed'in, nazmın tam kaidelerini bildiğı bile kesin değildir. Lakin fikrin şiddeti, tasvirlerin parlaklığı, lâfızların güzelliğı, itikatların yeniliğı, bu karşı konulamaz nesirde diğeri şeylerin noksanını ikmal ederdi ve akıllar ikna olmadan önce kalpler ona kapılırdı. Biz bu teshirin hiçbir vakitte bir kimse tarafından daha ileri götürülmediğine dahi inanmalıyız ve bu, din müessislerinin arasında Muhammed'in simasının kendisini hepsi arasında yükselten ve kimseye benze-  
mez bir hale koyan bir fer'i hususisidir. Kur'an için, yazıldığı dilin en güzel abidesi kalmak pek büyük bir faidedir. İnsanlığın bütün dinî tarihinde buna benzer bir şey görmem. Kur'an'ın icra ettiği duyulmamış nüfuzu anlamak için bu mütalaayı gözden kaybetmemek lazım gelir. Araplar arasında bir adam hiçbir zaman böyle lafızlar ve tabirler işittirmemiş olduğu için onun Allah kelâmı olduğuna bir kat daha kolaylıkla inanıldı. Bunlara bigâne olan bizlere gelince, biz bu meziyetleri ancak tercümele sayesinde pek düşük bir derecede hissederiz. Fakat tercümelelerin zaruri olan soğukluğuna rağmen sönmüş olan şule yine şiddetli bir şaşaa ile parlamaktadır. Biz Kur'an'ı, onu bize yaklaştıran tercümelelerinden aynen nazar-ı mütalaaya alıp ondan kendisini bize yeterli bir hüccet ve munsifane bir hakkaniyetle arzeden bazı başlıca fikirleri istihraç etmekle yetinmeye mecburuz.<sup>104</sup>

Stanley Lane Pool ise Kur'an hakkında yazdığı eserde şöyle der:

Kur'an'ın hiçbir kısmı aruz ilmine uygunluk taşımaz. Bununla beraber o sırf nesir değildir. Nesrin vezni olmamakla beraber o, şiirin pek çok sıfat ve mahiyetini taşıyan bir belagat şeklidir." Diğeri bir yerde ise şöyle söyler: "Hiçbir kimse bu şâyân-ı dikkat kitabı heyecansız okuyamaz. Kur'an'da tekrarlar, hüzün ve sıkıcılık yer almasına rağmen insanı cezbeden hususi bir tür sadelik vardır... Bu, kanunların toplandığı bir kitap değildir, ilahiyatın toplandığı bir kitap hiç değildir. Lakin bunlardan daha iyi bir şeydir. Bu, riyakârlıktan ta-

<sup>104</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 101-102.

mamen uzak olan bir insan kalbinin kesik kesik sözleridir. Ve bu kalp, insanlığa sıra dışı bir etki yapmış olan bir adamın kalbidir.”<sup>105</sup>

Ertuğrul bu örnekleri verdikten sonra konuyu şu şekilde tamamlıyor: İşte görülüyor ki Kur’an’ı daha fazla tetkik etmiş olan bu âlimler, Dozy’nin açıkladığı fikrin tam tersi bir fikir ortaya atıyorlar ve onu “Arapçanın benzersiz bir şaheseri”, “nesrin şiir mahiyetini taşıyan bir çeşidi” ve “hiç kimsenin heyecansız okuyamayacağı bir kitap” addediyorlar.<sup>106</sup>

### c) Kur’an’ın İnsanlar Üzerindeki Etkisi

İsmail Fennî’nin Dozy’den yaptığı bir başka alıntıda o şöyle der:

Kur’an’ın, Muhammed’in muasırları üzerine az nüfuz ve tesiri oldu. Araplar medeniyet ve tekemmülün pek yüksek bir mertebesine ulaşmışlardı. Maddiolarak medenileşmeyi değil, akli medenileşmeyi kastediyorum. Hâlbuki Muhammed başka taraflarda emsali pek çok bulunmuş olan bir cazibedar, bir heyecanperver bir radikal idi. Vatandaşlarından bir çoğu âkil, âlim kişiler idi. Zeka ve hatta ahlâk bakımından ondan ileriydiler. Ortaya koyduğu din-darca duygulara çoğu muasırları lakayt kalıyorlardı. Filvaki Kur’an’ı güzel ve ulvi bulmak için inancın akli selimi için başında söndürmüş olması lâzım geliyordu. Halkın büyük çoğunluğu ise imanın bu mertebesine henüz gelmemişti.<sup>107</sup>

Kur’an ayetlerinin güya sebep olduğu ihtidaların büyük kısmı tarihe değil dinî menkıbeler alanına dâhildir. Gerçekte tarih bize bildiriyor ki avam, Kur’an’ı ya pek az tanıyor veya hiç tanıyamıyordu. Ve Kur’an’ı tanımak için de hiçbir hevesleri yoktu.”<sup>108</sup>

Bu iddiaları İsmail Fennî özetle şöyle cevaplar: Eğer Dozy’ye göre akli medenileşme, insan yapımı olan putlara tapmak, birbirlerini sürekli olarak yağmalamak veya katletmek, her türlü hukuku ayaklar altına almak, bir kadını kendi aralarında ortak olarak eş edinmek, kız çocuklarını diri diri yere gömmek gibi acımasız, iğrenç ve vahşi adetler ise söyledikleri doğru olabilir. Lâkin Arapların kısa bir zaman içinde hakiki medeniyete ulaşmalarının, ancak İslâm dininin füyuzatı sonucunda olduğu, ispata hacet olmayan bir kazıyeyi müsellemdir. Fahrul enbiya efendimizin bir kudret harikası olduğu da delile gerek olma-

<sup>105</sup> Ertuğrul, *age*, s. 104.

<sup>106</sup> Ertuğrul, *age*, s. 104.

<sup>107</sup> Ertuğrul, *age*, s. 105.

<sup>108</sup> Ertuğrul, *age*, s. 105.



yan bir hakikattir. Çünkü tarihte onun bir benzerini bulmak imkânsızdır. Kur'an'a gelince, bu kitap Hz. Peygamberin muasırları üzerine bilakis pek büyük bir tesir icra etti. Hatta onları büsbütün değiştirdi. Onları şirk ve küfür karanlıklarından çıkarıp tevhid ve iman nuruna ulaştırdı. Onlara, yukarıda bazıları sayılan, hayvanlara yakışan kötü adetleri terk ettirip bunların yerine ahlâkî güzelliikleri ve insani faziletleri öğretti. Ve nihayet “...وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ... كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا...” (...Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de O sizi oradan kurtarmıştı...) <sup>109</sup> ayetinde anlatıldığı üzere, onları birbirlerine düşman iken kardeş yaptı. <sup>110</sup>

Bu şekilde hayvani davranışlara ve sapıklığa koşan adamları, fazilet ve insanlığın mücessem hali olmayı sözleri ve fiilleri ile hak eden insanlardan akıl, ve hatta ahlak olarak üstün kabul etmek, sonra da sırf İslâm dini sayesinde ahlâk, tavır ve hareketlerini büsbütün değiştirmiş ve bu din yolunda babaları, çocuklarını ve akrabaları ile savaşmak derecesinde fedakârlık göstermiş olan Arap milletine, “Hz. Peygamber'in dindarca duygularına lakayt kalıyordu.” demenin, insafsızlığın tahammül sınırlarını zorlayan bir küstahlık derecesi olduğunu kabul etmekte, en küçük bir hakşinaslık duygusuna sahip olanlar bile tereddüt etmezler. <sup>111</sup>

“Kur'an'ı ulvi bulmak için inancın akli selimi söndürmesi lazım gelir”miş. Fakat halkın çoğunluğu imanın bu seviyesine gelememiş. Akıllı insanların nezdinde akli selim, insan ürünü olan putlara ibadet etmek ve önceden bahsi geçmiş olan çirkin ve menfur adetlere riayet değil, Cenabı Allah'ın vahdaniyetine inanıp onu ulûhiyetine layık olmayan noksanlardan tenzih etmektir. İnsanlığa yakışan şey de hayvani tabiatın gereğine uymakve ona hizmet etmek değil, yüce ve faziletli işler yapma yolunda çaba ve gayret içinde olmaktır. Bu yolda inanç ve iman, akli selimi söndürmek söyle dursun, bilakis onu ıslah edip aydınlatma yoluyla, düştüğü cehalet ve dalalet derekesinden lâayık olduğu yüce hidayet mertebesine yüceltir. Vakıa herkesin yüce kemal derecesine ulaşması mümkün değilse de Arap milletinin çoğunun İslâm dininin kadir ve kıymetini anlamış

<sup>109</sup> Al-i İmran 3/103.

<sup>110</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 105-106.

<sup>111</sup>Ertuğrul, *age*, s. 106.

oldukları, şirk ve küfrün ortadan kalkmış olmasıyla sabittir.<sup>112</sup>

“Kur’an’ın güya sebep olduğu ihtidalar, tarihe değil dindarane masallar türüne dâhil” imiş. “Avam Kur’anı bilmiyor”muş ve bilmek hususunda endişe dahi etmiyormuş.<sup>113</sup>

Kur’an’ın güya değil, gerçekte sebep olduğu ihtida ve imanlar masal olmayıp inkârı mümkün olmayan gerçek olaylardır. Hristiyanlık birkaç asır içinde yayılabildiği halde İslâmiyet Arap yarımadasını on yıl içinde putperestlikten temizledi. Bir taraftan Aden’e, diğer taraftan Şam’a kadar yayıldı. Şark imparatorluğuna karşı büyük bir ordu çıkardı. Veda Haccında 120 bin Müslüman hazır bulundu. Kur’an’ın Arapça olarak nazil olduğu ve Hz. Peygamber zamanında fesahat ve belagatin, Araplar nezdinde bir üstünlük ölçüsü olarak kabul edildiği ve bedevilerin bile dillerini iyi bildikleri herkes tarafından bilinen gerçeklerdendir. Avam Kur’an’ın ihtiva ettiği yüce hüküm ve harika lisan güzelliğine layıkıyla muktedir olmasalar bile, onun Allah kelâmı olan bir mucizevî kitap ve bir hidayet nuru olduğunu pekâlâ takdir etmişlerdir. Takdir etmemiş olsalar, alıştıkları adetlerini kesinlikle terk etmezler ve başıboş bir şekilde hayatlarını geçirmeyi bırakıp, bir takım şer’i mükellefiyetlerin nefsin hevâsına hiç de hoş gelmeyen kayıtları altında yaşamayı tercih etmemeleri lâzım gelirdi.<sup>114</sup>

#### **d) İslam’ın Aslılığı**

İsmail Fennî, Dozy’nin eserinden şu nakilde bulunur:

İslâmiyet kadar az aslı olan bir din yoktur. Esas olarak Haniflik ve Zerdüştlük etkisi altında genişlemiş olduğu şekilde Musevilik, Arabistan’ın kadim dininden ve Hristiyanlıktan ödünç alınmış bazı esaslar, nihayet Muhammed’in en büyük ve en son nebiyullah olduğu inancı: İşte Mekkelî peygamberin ortaya koyup yaydığı bütün sistem, bütün manzumei umuri mezhebiye bunlardan ibarettir. Kur’an’da ne derin fikirler vardır, ne de yüce ve gönül alıcı bir dil ile ifade edilmiş şairane nazariyeler yer alır. O, diğer dinlerden aldıklarını sembolik ilavelerle karıştırır. Kur’an, büyük meselelerin çözümünü yapmak gayreti içinde olmaz. İslâmiyet şüphesiz dinlerin en adı, bayağı ve tekdüze olanı olduğu gibi, tadile yahut tekemmüle de en az kapasiteli olanıdır.” diyor ve bunu Arapların seciyesiyle izah ettikten sonra şu sözleri ilave ediyor: “O bir derin mütefekkir değildi. Fakat bayağı hünerli bir müteheyyiç idi. Aslılığı meyletmek şöyle dursun, bütün şan ve şerefi aslılıktan uzaklaş-

<sup>112</sup> Ertuğrul, *age*, s. 107.

<sup>113</sup> Ertuğrul, *age*, s. 107.

<sup>114</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 107-108.

makla sağlamaya çalışırdı. Çünkü yaydığı dinin, kendisinden daha önceki peygamberler tarafından her zaman haber verildiğini tekrardan geri durmuyordu.<sup>115</sup>

Bu iddialar Ertuğrul tarafından şöyle cevaplandırılır: İslâmiyette aslîlik yani yenilik yokmuş. Onun esasî Hanîflîk, Musevîlik ve Arabîstan'ın eski dininden ve Hristiyanlıktan alınmış bazı şeylermiş. Kur'an-ı Kerim'de "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا" "...اِخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعْنًا بَيْنَهُمْ *(Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler...)*"<sup>116</sup>,

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ " Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sınımsız tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.)"<sup>117</sup>,

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا كُنْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (De ki: "Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâh edinmesin." Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: "Şahit olun, biz Müslümanlarız." Ey kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da, İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?)"<sup>118</sup>,

"إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى" (Şüphesiz bu (hükümler), ilk sayfalarda, İbrahim ve Mûsâ'nın sayfalarında da vardır.)"<sup>119</sup>,

"مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ" (İbrahim, ne bir "Yahudi", ne de "Hristiyan" idi, ama kendini Allah'a teslim ederek her türlü batıldan yüz çevirmiş biriydi; ve O'ndan başka bir şeye ilahlık yakıştıranlardan değildi.)"<sup>120</sup>,

"قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ" (De ki: "Allah, doğru söylemiştir.

<sup>115</sup> Ertuğrul, age, s. 129.

<sup>116</sup> Al-i İmran 3/19.

<sup>117</sup> Rum 30/30.

<sup>118</sup> Al-i İmran 3/64-65.

<sup>119</sup> A'lâ 87/18-19.

<sup>120</sup> Al-i İmran 3/67.

Öyle ise hakka yönelen İbrahim'in dinine uyun. O, Allah'a ortak koşanlardan değildir.)<sup>121</sup>,

“...وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا “ (İyilik eden bir kimse olarak kendini tam bir yönelişle Allah'a teslim eden ve İbrahim'in tevhid dinine uymuş olan kimseden daha güzel din sahibi kimdir?)<sup>122</sup>,

“... هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلِ... ” (...O sizi daha önce... Müslüman diye isimlendirdi...) <sup>123</sup> buyurulmuştur.

Allah'ın dini birdir, o da İslâm dinidir. Onun aslı ve esası Allahın birliğine ve ahirete imandır. Bu esas hiç değişmez. Hz. Âdem'den beri böyledir. Ancak büyük peygamberler, insanların dünya ve ahiretlerini ıslaha memur olduklarından dinin bir de muamelât ve ahkâm ciheti de vardır. İşte zamana göre değişmiş olan cihet budur. Yukarıda anlatılan esası değiştiren peygamberler değil insanlardır. Onlar dinde emredilen hususları kendileri çoğaltıp dinin merkezinden uzaklaştıkları vedini esaslardan uzaklaşıp saparak küfür ve putperestliğe ve diğer batıl inançlara düştükleri için Allah her zaman onları hidayet yoluna sevk edecek peygamberler göndermiştir.<sup>124</sup>

İşte yukarıda zikrolunan ayetlerden anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber Efen-dimiz, atası Hz. İbrahim'den, hatta Hz. Âdem'den beri yegâne ilahi din olan bu tevhid dinini, Hristiyanlıktaki üçlü tanrı inancı gibi onunla bağdaştırılması mümkün olmayan tağyir ve tahriflerden temizleyip asli mecrasına ve hakiki haline döndürmek üzere gönderilmiştir. Ancak onun tebliğine memur olduğu şeriat, ilahi adet gereğince uygulamadaki hükümlerden bazılarını yürürlükten kaldırıp bunların yerine, zamanın gereğine uygun hükümler koymuştur.<sup>125</sup>

Yukarıda açıkladığımız gibi, dinin esası bir olduğuna göre onda yenilik olmayacağı açıktır. Ama muamelât ve ahkâma gelince, İslâm dininde yenilik olmadığını iddia etmek, gerçeğe karşı gözlerini kapamaktan başka bir şey değildir. Müslümanların abdest, namaz, oruç gibi ibadetlerine, hatta ibadetha-nelerinin inşa ve tertip tarzlarına, nikâh, talak, gasl ve ölü defni gibi muamelâtta geçerli olan şer'i hükümlerine bir kere göz atmak, bu konulardaki büyük farkı ve yeniliği görmeğe kafidir. Eğer İslâm şeriatında Yahudi ve Hristiyanlıkta geçerli

<sup>121</sup> Al-i İmran 3/95.

<sup>122</sup> Nisa 4/125.

<sup>123</sup> Hacc 22/78.

<sup>124</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 130-131.

<sup>125</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 131-132.

olan hükümlere uygun bazı şeyler görülürse bunlara “ödünç alınmış hükümler” nazarıyla bakılmayıp, önceki kutsal kitapların hükümlerinin kaldırılmayarak Allah tarafından bırakılmış olan kısmı nazarıyla bakılması lazım gelir. Çünkü dini vaz eden Allah olduğu için, bunları başkasından almamış, kendi vaz ettiği gibi ibka etmiştir.<sup>126</sup>

Bartelmy Sentiler, kitabının mukaddimesinde şu sözleri söylüyor:

Cesurca vaaz edilen ve birkaç sene içinde birçok kavme dinini değiştiren bu mezhebin karşısında onun nereden geldiği, hatta ne husule getirdiği hakkında endişeye düşmenin ne faydası vardır? Onun kaynağı hangisi olursa olsun ve muvaffakiyeti ne olursa olsun bunun ehemmiyeti yoktur. Bu inancın Yahudilikten ve Hristiyanlık dininden iktibas etmiş olması, onun büyük bir saygıyı hak etmesine engel değildir.<sup>127</sup>

Görüldüğü gibi, Sentiler, İslam'ın ilahi tabiatını itiraf etmeye yanaşmasa da onun saygıdeğer olması noktasında Dozy'ye göre nispeten anlayışlı ve ılıman görünmektedir.

Yukarıdaki açıklamalar, İslâm dinindeki yeniliğin Hz. Muhammed'in en büyük ve en son peygamber addedilmesinden ibaret olmadığını ispata kâfidir. Evet, Hz. Muhammed'in “hatemünnebiyyin” olduğu “مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ” (Muhammed, sizin adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Resûlü ve nebilerin sonuncusudur...) <sup>128</sup> ayetiyle bildirilmiş ve vefatından 14 asır gibi bir süre geçtiği halde hiç kimsenin peygamberliğini ispat etmeye muktedir olamaması, bunun hakikat olduğunu göstermiştir.<sup>129</sup>

“Kur'an'da derin ve ulvi fikirler ve gönül alıcı bir dil ile ifade edilmiş şairane nazariyeler yoktur.” sözüne karşı diyebiliriz ki, Kur'an'ın şiir olmadığı yine Kur'an'da açıklanmıştır. Ancak derin ve ulvi fikirler yoktur demek, gerçeğe tamamen aykırı bir sözdür. Onda olan derin ve ulvi fikirler hiçbir kitapta bulunmaz. Kur'an bize Allah'ın vahdaniyetini, onun isim ve sıfatlarını, insani faziletleri öğretir. Bunlardan daha yüce fikir ne olabilir? Ulema, tevhide, ahlaka, tasavvufa dair binlerce cilt kitap yazmışlar, bunların esasını hep Kur'an'dan almışlardır. Peygamber Efendimiz, “Kur'anın zahırı vardır, batını vardır.” buyurmuştur. Zahiri manası tefsir; batını manası ise tevildir. Batını manası, dinleyen kişinin mertebe ve

<sup>126</sup> Ertuğrul, *age*, s. 132.

<sup>127</sup> Ertuğrul, *age*, s. 132.

<sup>128</sup> Ahzab 33/40.

<sup>129</sup> Ertuğrul, *age*, s. 133.

derecelerine göre değişir. Bir makamdan diğer bir makama terakki ettikçe ona yeni bir mana açılır. Dozy bu esrardan habersiz ise de ilim ve irfan ehli buna ağâhtır.<sup>130</sup>

Dozy'nin "Kur'an'da halledilmeyen büyük meseleler olduğu" sözünden maksadının ne olduğunu bilmiyoruz. Lakin ulûhiyet, tevhid, kâinatın yaratılışının hikmeti, nübüvvet, ruh, ahiret hayatı gibi, insanlarca bilinmesi gerekli olan büyük meselelerin tamamı Kur'an'da insan aklının ihatasına, kabiliyet ve istidatına uygun bir şekilde anlatılmış ve bu meseleleri Kur'an kadar açık ve makul surette hiçbir kitap açıklamamıştır. Onda açıklanmayan meseleler ancak akıl ile anlayılamayacak meselelerdir. Filozofların bu meseleler hakkında yazdığı binlerce cilt kitabın hiçbir kimse için tam olarak inandırıcı olmaması ve nihayet metafizik konulara bu gün en dindar ülkelerin ders kitaplarında ancak birkaç sayfa yer ayrılmakla yetinilmesi, bu iddialarımızı ispat için yeterli bir delildir.<sup>131</sup>

Bartelmy Sentiler, Kur'an'ın, Arap dilinin kıyas edilmez bir şaheseri, en güzel bir abidesi olup ondaki şekil güzelliğinin mevzu güzelliğine eşit olduğunu ve onun tercümelerinde bile bu güzelliğin kendisini gösterdiğini tasdik ve itiraf etmişti. Onun bu konudaki açıklamaları şöyle devam eder:

“ İmanın kaynağı olmakla beraber daimi bir heyecan ve gayreti ilham eden Kur'an olmasaydı Araplar kendilerini bir müddet diğer milletlere dehşet ve hayret saçan ve kendilerini onlara öğretmen kılan bu gayretleri hiçbir vakitte hissetmemiş ve bahusus kullanmamış olacaktardı. Birçok hususta Kur'an'ı müdafaa etmek güç ise de bu hususta onu Tevrat ve İncil'in yanına koymak lazım gelir. O bütün ateşini Arapların ruhuna sirayet ettirdi ve onları fikrin birtakım alanlarına nakletti ki onlar bunları hiçbir vakitte bilmeyeceklerdi. İnsan Allahın yarattıklarını bu kadar dindarca sevdiği zaman, onları ilmin yardımı ve usulleriyle anlamaya çalışmaya yaklaşır. Kur'an fazla olarak hiç olmazsa hitap ettiği kimseler için mükemmel bir model olmak özelliğine sahiptir. Fikirleri, şeklin bu nazik cazibesıyla tenzih ederek onları ciddi araştırmalara ve daha derin işlere hazırlar.<sup>132</sup>

İşte görülüyor ki mezkûr kişi, Kur'an'ın, imanın kaynağı ve teheyvüç ve gayretin mülhimi ve mükemmel bir model olduğunu, ona önceki semavi kitapların yanında saygın bir yer tayini lazım geleceğini söylüyor. Kendisine göre onun müdafaa edilmesi güç bazı hususları da vardır. Biz adı geçeninin yazdığı kitabı

<sup>130</sup> Ertuğrul, *age*, s. 133.

<sup>131</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 133-134.

<sup>132</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 134-135.

mütalaa ettiğimiz esnada bazı hususlara karşı çıktığını gördük. Ancak bu hususlarda daima onları tadil ve tahfif edecek bazı mazeretler ilave ettiğini gördük. Kendisinin en şiddetle karşı çıktığı şey, taaddüti zevcattır (çok kadınla evlilik). Vakıa, bunu mazur gösterecek bazı sebepler ortaya koymuşsa da taaddüti zevcat onun nezdinde adeta büyük bir felakettir.<sup>133</sup>

Dozy, Hz. Peygamberin derin bir mütefekkir, bayağı hünerli yani pek az bir dirayet ve marifete malik bir müteheyyiç (un enthouriate d'un talent médiocre) olduğunu söylüyor. Hz. Peygamber'in dirayet ve marifet hususundaki yüce derecesi, ortaya koyduğu büyük başarılarla sabit olduğundan bu konuda sözü uzatmaya gerek görmüyoruz.<sup>134</sup>

Bartelmy Sentiler'in Hz. Peygamberin seciyesi hakkında "Tarafsız bir tarihçi başka bir fikirde bulunamaz. Bundan sonra Muhammed ona yeryüzünde zuhur etmiş olan en fevkalade ve en büyük adamların birisi gibi görünecektir." demiştir.<sup>135</sup>

Dozy şöyle diyor.:

Muhammed, Arabistan'da her şeyi; dini, ahlaki, hatta hukuku tanzim eden tek bir adamdır. Kur'an ise değişmez ilahi iradeyi ihtiva eden bir tek adam tarafından yapılmıştır. İslâmiyette bu sebeple büyük bir sabitlik, hareketsizlik vardır. Buna itiraz olunamaz. Fakat bu keyfiyet, şâyânı tebrik olmak şöyle dursun, bilakis buna teessüf olunmalıdır. Zira sürekli olarak terakki etme, insanlığa verilmiş bir görevdir. Hareketsizlik ölüm demektir ve hareketsizlik maatteessüf İslâmiyet'in bir prensibidir. Dinî konularda bir defa hakikat tanınan her şeyin, asırlar boyunca hakikat olarak kabul edilmesi mecburiyetini bir an için kabul etsek bile, mamafih bunun için belli bir hukukun bütün zamanlara uygun olacağı iddiasında bulunmaya hakkımız olamaz. İşte İslâmiyet'in hali bu merkezdedir. Kur'an'ın kanunları hala uygulama sahasındadır ve İslâmiyet mevcut oldukça uygulanmaya devam edecektir. Haydi, bu kanunlar, tesis olduğu zaman için iyi olmuş olsun, o zaman için hakiki bir terakki vücuda getirmiş bulunsun, bunların tamamını sorunsuz olarak kabul ederiz. Lakin Şarلمان'ın kanunları da zamanı için fevkalade iyiydi. Bununla beraber Şarلمان'ın hüküm sürdüğü bütün milletler, mezkûr kanunları daima

<sup>133</sup> Ertuğrul, *age*, s. 135.

<sup>134</sup> Ertuğrul, *age*, s. 135.

<sup>135</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 135-136.



muhafaza ve takip etmeye mahkûm olsalardı bunların hali ne olurdu? Batı Avrupa için terakki imkânsız olmaz mıydı?”<sup>136</sup>

Ertuğrul’un cevabı şu şekildedir: Evvela Kur’an Hz. Muhammed tarafından yapılmış bir kitap değildir, ilahi bir vahiydir, sonsuz bir mucizedir. Bu, yukarıda açık delillerle ispat edilmiş olduğundan konunun tekrar ele alınmasına ihtiyaç yoktur. Dini, ahlakı, hukuku, hâsılı her şeyi bir adam yapmaya kadir olamaz. Böyle bir şey dünyada hiç görülmemiştir. Bilhassa Hz. Peygamber Efendimiz küçük bir şehirde yetişmiş ümmi bir zattır. Onun doğrudan doğruya ilahi vahye ve Allahın yardımına mazhar oluşunu tasdik etmeksizin bu büyük işleri vücuda getirmiş olduğunu iddia etmek, tamamen akla aykırıdır.<sup>137</sup>

İslâm dininin sabit ve değiştirilemez olması meselesine gelince, yukarıda izah edildiği gibi, dinin esası tevhiddir. Allah, zamanın değişmesiyle tebeddül ve tağayyürden münezzehtir olduğu gibi, ona ait olan akaidin de mecburi olarak tebeddül etmemesi lazım gelir. Bu konuda görülen ihtilaf, insanların heva ve hevesi ve cehaletlerinden kaynaklanır. İbadetlere taalluk eden hükümler dahi İslâm şeriati ile kemal noktasına ulaşmış olduğu için bu konuda da tebdilât gerçekleştirilmesine lüzum kalmamıştır. İslâmi ibadetlerin suret şekillerine ve ihtiva ettiği çeşitli hüküm ve faydalara bir kere atfı nazar etmek, bunların mükemmellik vasfını taşıdığını anlamaya kafidir. Abdestin, temizliğin en faydalı bir şekli olduğu şüphesizdir. Namaz, insanların saygı ifade eden hareketlerinin tamamını içinde toplar. Oruç, riyazatı nefis için en güzel bir vasıta. Bu konuda sıkıntı çekilmesi, ancak tütün ve işret gibi mekruh ve haram şeyleri itiyat etmenin neticesidir. Hac, mukaddes makamların ziyaretiyle günahların affedilmesi ve kalplerin fuyuzatla dolmasını sağlamanın yanı sıra, dünyanın dört bir köşesinde yaşayan Müslüman kardeşlerin diğerlerinin ahvalinden haberdar olmaları ve kardeşlik bağlarını sağlamlaştırılmaları için bir vesiledir. Zekât, malları temizleyip bereketlendirmenin dışında, nefsin mal toplama hırsını ve ihtiyaç sahiplerinin zenginlere karşı olan düşmanlık duygularını giderir. Çünkü fakir insanların zekâttan istifade etmeleri sağlanır. Zengin olanları da paralarını tutmayıp istifadeye sunmaya mecbur edeceği için hem fakirler, hem de zenginler bu ortaklıktan istifade etmiş olurlar.<sup>138</sup>

Kur’an’daki dünya işlerine taalluk eden hükümlere gelince, bunlar müna-

<sup>136</sup> Ertuğrul, *age*, s. 136.

<sup>137</sup> Ertuğrul, *age*, s. 137.

<sup>138</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 137-138.

kehât, muamelât ve ukubattan ibaret olmak üzere başlıca üç kısma ayrılır. Kur'an'ın dörtte üçünü, geçmiş milletlerin ibret ve uyanışa vesile olacak ahvali oluşturur. Ameli hükümlerden bahseden ayetler çok azdır ve en önemlilerine değinir. Bu hükümlerin de bir kısmı örf ve adetlere dayanır.<sup>139</sup>

Mösyö Sentiler bu konuda şu mütalaayı beyan etmiştir:

“ Bu gibi durumlarda Muhammed'in bir kanun kitabı düzenlemeye asla teşebbüs etmemiş olmasından ve dağınık bir halde olan bildirilerinin sayıca az ve çoğunlukla müphem olmasından dolayı bahtiyardır. Kur'an'da asıl kanunların ne kadar az olduğunu görmek hayret vericidir. Biz Mekke nutuklarında hemen hiçbir şey olmadığını gördük. Lakin Medine'ninkilerde bile sarikh kanun gayet azdır. Medine surelerinin çoğunluğu geçici birtakım olaylarla ilgilidir. Müslümanların savaş meydanındaki hareket tarzına ve Allah yolunda ölenlerin şerefine sitayişler, en sık olan mevzulardır. Ve Muhammed harp etmek lazım geldiği zamanda beyaz bayrak gösterenlere hakareti esirgemez. Ayetlerin birçoğu, hükümdar peygambere mütemediyen korkaklık bahanelerini arz etmekte olan münafıklara aittir. Lakin Medine nutuklarının başlıca konusu, kendisini kabul etmemelerini affedemediği Yahudilerin hareketidir.”<sup>140</sup>

“Şüphesiz Muhammed ne yeni bir kanun kitabı yapmak, ne de tabilerine şiddetli ve sıkı mezhep merasimlerini yüklemek niyetinde değildi. Galiba çok açık bir yanlış hareketin tedibini gerekli görmesi hariç olmak üzere, kendi isteğiyle kanuni mukarraratı ancak nadir durumlarda ittihaz etmiştir ve Kur'an'ın şeriatedair ayetlerinin ancak Medine'nin valisi sıfatıyla kendisine yöneltilen soruların cevapları olduğu aşikârdır.”<sup>141</sup>

## SONUÇ

Oryantalistler, II. yüzyıldan itibaren İslam ve Kuran hakkında araştırmalar yapmışlar ve Kur'an aleyhinde yayınlar yapmışlardır. 19. yüzyıldan itibaren oryantalist çalışmalarda İslam'a ve Kur'an'a yaklaşımları bakımından nisbi bir yumuşaklık yer aldığı dikkat çekmektedir. Ancak peşin hüküm ve duygusallıktan uzak kaldığı iddia edilen oryantalistler dahi, kin ve garazlarını satır aralarında da olsa belirtmekten kendilerini alamamışlardır. Çoğu oryantalistin eserlerinde, ne kadar tarafsız görünürlerse görünsünler iki konu daima kendini göstermektedir: Hz. Peygamberin peygamberliğinin sıhhati ve Kur'an'ın kaynağı

<sup>139</sup> Ertuğrul, *age*, s. 138.

<sup>140</sup> Ertuğrul, *age*, ss. 138-139.

<sup>141</sup> Ertuğrul, *age*, s. 139.

ve onun vahiy mahsulü olup olmaması meselesi.

İsmail Fennî Ertuğrul, dinî bilgileri yetersiz olan Müslümanların zihinlerinin Dozy'nin “İslam Tarihi” adlı eserinden etkilenmesini önlemek için “İzâle-i Şükûk” adlı eseri kaleme almış ve bu eserde, İslam, Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında ileri sürülen ve bu gün de değişik şekillerde tekrarlanan itiraz ve hücumları dile getirerek cevaplandırmıştır. Bu fikirlerini ortaya koyarken Fransız felsefeci Barthelmy Sainthilaire'in “Muhammed ve Kur'an” adlı eserinden geniş ölçüde faydalanmıştır.

## Kaynaklar

- Adivar, Adnan, *Tarif Boyunca İlim ve Din*, I-II, İstanbul 1944.
- Ahmed Mîthât Efendi, *Müdafaa (Ehl-i İslâm'ı Nasraniyete Davet Edenlere Karşı Kaleme Alınmıştır)*, İstanbul 1300.
- Beşâir (Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye), Dersaadet 1317.
- Akdemir, Salih, “Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'e Yaklaşımları, *AÜİFD*, XXXI/179-210.
- Akseki, Ahmet Hamdi, *Hatemül-Enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi*, İstanbul 1922.
- Akün, Ömer Faruk, “Nâmık Kemal”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/361-378.
- Albayrak, İsmail, “Kur'an-ı Kerim Âyetlerinin Tertibi Hakkındaki Oryantalist Söyleme genel Bir Bakış”, *Marife*, sy. 3, ss. 155-164.
- “Richard Bell, Kur'an Çalışmaları ve Kur'an Vahiyi Hakkındaki Görüşleri”, *Sakarya ÜİFD*, sy. 3, ss. 267-280.
- Ateş, Ali Osman, *Oryantalistlerin Hz. Peygamber İle İlgili İddialarına Cevaplar*, Beyan Yay., İstanbul 1996.
- Aydın, Mehmet, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, TDV. Yayınları, Ankara 1998.
- Azimli, Mehmet, “Müslüman Tarihçilerin Oryantalistlere Karşı Tavırları -Asım Köksal Örneği-”, *Marife*, sy. 3, ss. 237-243.
- Bedevisi, Abdurrahman, *Difâ'ani'l-Kur'an dıdde Müntekidih*, ed-Dâru'l-Âlemiyeye, tsz.
- Mevsû'atü'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1993.
- Bedir, Ahmet, “Kur'an'ın Anlaşılmasında Oryantalizmin Entelektüelimizdeki Etkileri”, *Marife*, sy. 3, ss. 189-218.
- Benî Âmir, Muhammed Emin Hasen Muhammed, *el-Müsteşrikûn ve'l-Kur'anü'l-Kerim*, Dâru'l-Emel, Ürdün 2004.
- Bilici, Faruk, “Renan”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV/569-570.
- Bolay, Süleyman Hayri, “İsmail Fennî Ertuğrul”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/98-100.
- “İsmail Fennî Ertuğrul”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 7, ss. 11-25.

- Bulut, Yücel, "Oryantalizm", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII/428-437.
- Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, Yöneliş Yay., İstanbul 2002.
- "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Marife*, sy. 3, ss. 13-38.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Bizim Büro Bas., Ankara 2009.
- Caetani, Leone, *İslâm Tarihi*, Terc. Hüseyin Cahid, İstanbul 1924.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", *AÜİFD*, XXXI/95-136.
- Cündioğlu, Dücane, "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan*, 1996/2, ss. 1-94.
- Çağal, İsmail, *Sakat Fikirler ve Cevapları (Cemil Sena'nın Bir Eseri Münasebeti İle)*, Yayıncılık Matb., İstanbul 1975.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraatlar*, Ensar Neşr., İstanbul 2005.
- "Kur'an Kıratlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife*, sy. 3, ss. 65-106.
- Davenport, John, *Hız Muhammed ve Kur'an-ı Kerim*, Terc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1926.
- Davutoğlu, Ahmet, "Batıdaki İslâm Çalışmaları Üzerine", *Marife*, sy. 3, ss. 39-52.
- Demir, Ziya, *XII-XVI. yy. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Dermenghem, Emile, *Hız Muhammed ve Risâleti*, Terc. Ahmet Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- Draz, Abdullah, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, Terc. Salih Akdemir, Ankara 1983.
- Ebu Leyle, Muhammed Muhammed, *el-Kur'anü'l-Kerîm mine'l-Manzûri'l-İstişrâkî*, Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, Kahire 2002.
- el-Akîkî, Necîb, *el-Musteşrikûn*, Dâru'l-Maârif, Mısır 1965.
- el-Behiy, Muhammed, *İslâmî Düşüncede Oryantalist Etki*, Terc. İbrahim Sarımsı, Ekin Yay., İstanbul 1996.
- el-Bundâk, Muhammed Salih, *el-Müsteşrikûn ve Tercemetü'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Beyrut 1980.
- el-Ensârî, Ahmed Mekki, ed-Difâ' 'ani'l-Kur'an zıdde'n-Nahviyyîn ve'n-Nahviyyîn, Dâru'l-Maârif, Mısır 1973.
- el-Gazâlî, Müştâk Beşir, *el-Kur'anü'l-Kerîm fi Dirâsâti'l-Müsteşrikîn*, Dâru'n-Nefâis, Dimaşk 2008.
- el-Hakîm, Muhammed Bâkır, *el-Musteşrikûn ve Şübehâtühüm Havle'l-Kur'an*, Beyrut 1985.
- Ertugrul, İsmail Fennî, *Kitab-ı İzale-i Şükûk*, Orhaniye Matb., İstanbul 1928.
- Hakikat Nurları*, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1949.
- Maddiyân Mezhebinin İzmihlâli*, Orhaniye Matb., İstanbul 1928.
- ez-Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Beyrut 1969.

- Gökkır, Bilal, “Kur’an’da Yabancı Kelimeler Meselesine Oryantalist Bir Yaklaşım”, *Marife*, sy. 3, ss.135-142.  
 “Oryantalist Literatürde Kur’an’ın Kaynağı Tartışmalarının Kaynağı Disiplinlerarası Bir Yaklaşım”, *Bilimname*, VII/29-40.
- Hamidullah, Muhammed, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, Terc. M. Said Mutlu, İstanbul 1965.
- Hanioglu, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *DİA*, İstanbul 1988, I/90-93.
- Hatip, Abdülaziz, *Kur’an ve Peygamber Aleyhindeki İddialara Cevaplar*, Nesil Basım Yayın, İstanbul 1997.
- Hatipoğlu, İbrahim, “Yakın Doğu Seyahatı ve Eserleri Bağlamında Ignaz Goldziher ve İslâm Dünyası İle Fikrî Etkileşimi”, *Marife*, sy. 3, ss. 107-122.  
 “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Târîh-i İslâmiyyet’ine Yöneltilen Tenkitler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, ss. 197-212.
- Jansen, J.J.G., *Kur’an’a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, Terc. Halilrahman Açar, Fecr Yay., Ankara 1993.
- Jules, Barthélemy-Saint Hilaire, *Mahomet et le Coran: précédéd’une Introduction sur les devoirs mutuels de la philosophie et de la religion. Le livre connaît un second tirage la même année*, Paris 1865.
- Juynboll, G. H. A., “İslâm’ın İlk Döneminde Kur’an Kıratı(=Okuma)nın Durumu”, Terc. Yusuf Alemdar, *Nüşa*, sy. 12, ss. 77-88.  
 “İlk Devir İslâm Tarihinde Kurrâ Kavramı”, Terc. Yusuf Alemdar, *Nüşa*, sy. 11, ss. 139-152.
- Kahraman, Hüseyin, “W. Montgomery Watt’ın İslâm ve Hadis Algısı Bağlamında “Tanrı Süretinde Yaratılma” İsimli Makâlesinin Tahlil ve Tenkidi”, *Marife*, sy. 1, ss. 169-194.
- Kalın, İbrahim, “Batı’da İslâm Algısının Tarihine Giriş”, *Divan*, sy. 15, ss. 1-51.
- Kallek, Cengiz, “Erpenius, Thomas”, *DİA*, İstanbul 1995, XI/306.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yay., İstanbul 1987, II/137-183.
- Kara, Seyfullah, “Hz. Peygambere Karşı Oryantalist Bakış ve Bu Bakışın Kırılmasında Metodolojik Yaklaşımın Önemi”, *Atatürk ÜİFD*, sy. 23, ss. 145-169.
- Koçyiğit, Talât, “I. Goldziher’in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi”, *Ankara ÜİFD*, XV/43-55.
- Köksal, Mustafa Asım, Müsteşrik Caetani’nin Yazdığı İslâm Tarihindeki İsnad ve İftiralara Reddiye, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1961.
- Okçu, Abdülmecit, “Ignace Goldziher’in Taberî’den Aktarımda Bulunarak Bazı Kıraatleri Tenkidi ve Meselenin Arka Plânı”, sy. 18, ss. 137-151.
- Ömer Lutfi el-Âlim, *el-Müsteşrikûn ve’l-Kur’an*, Merkezü Dirâsâti’l-Âlemi’l-İslâmî, Malta 1991.
- Özafşar, M. Emin; M. Mustafa el-Azami; Ahmet Hasan, *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar*, Araştırma Yay., Ankara 1999.
- Özdemir, Mehmet, “Dozy”, *DİA*, İstanbul 1994, IX/515.
- Özervarlı, M. Sait, “Abduh, Muhammed”, *DİA*, XXX/482-487.

- Özel, Mustafa, "Tefsirde Oryantalizm Eleştirisi: Mevdudi Örneği", *Marife*, sy. 3, ss. 229-236.
- Öztürk, Mustafa, "Oksidantalizm Bağlamında Afgâni-Abdüh Ekolü", *Marife*, sy. 3, s. 43-69.
- Paret, Rudi, ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye fi'l-Câmiâtü'l-Almâniyye, Terc. Mustafa Mâhir, Kahire 1967.
- Pool, Stanley Lane, *Kur'an Şiir ve Kanunları*, Terc. Avni Doğan, Ankara 1942
- Rıdvan, Ömer b. İbrahim, *Ârâü'l-Müsteşrikîn havle'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Tefsirihi*, I-II, Dâru Taybe, er-Riyad 1992.
- Rodinson, Maxime, *Oryantalizmin Doğuşu*, Terc. Ahmet Turan Yüksel, *Marife*, sy. 3, ss. 171-188.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, Terc. Selahaddin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul 1991.
- Sibâi, Mustafa, el-İstişrâk ve'l-Müsteşrikûn, Beyrut 1979.
- Sönmezsoy, Selahattin, *Kur'an ve Oryantalistler*, Fecr Yay., Ankara 1998.
- Şelebî, Abdülfettah İsmail, Resmü'l-Mushafi'l-Osmâni ve Evhâmü'l-Müsteşrikîn fi Kırâati'l-Kur'ani'l-Kerîm, Devâfi'uhâ ve Defuhâ, Dâru'l-Münâyera, Cidde 1960.
- Uçman, Abdullah, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII/424-427.
- Uğur, Hakan, Tevrat'ın Kur'an'a Arzı, Kur'an'ın Tevrat'ta Tasdik Ettiği Konular, Emin Yay., Bursa 2011.
- "Kitab-ı İzâle-i Şükûk", *Marife Dergisi*, Yıl 10, Sayı 3, Konya 2010, ss.440-444.
- Ünalın, Siddık, "Hz Muhammed'in Peygamberliğini Müjdeleyen Kişilerin İstismarına Bir Örnek "Kur'an Ehl-i Kitab'ın Eseri mi?", *FÜİFD*, V/505-517.
- Watt, William Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, Terc. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yay., Ankara 1998.
- Modern Dünyada İslâm Vahyi*, Terc. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yay., Ankara 1982.
- Yavuz, Hilmi, "Oryantalizm" Üzerine Bir 'Giriş' Denemesi", *Marife*, sy. 3, ss. 53-64.
- Yavuz, Salih Sabri, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, Ankara 2003, XXVII/563-564.
- Yıldırım, Suat, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, Ufuk Yay., İstanbul 2003.
- Yücel, Ahmet (Editör), *Oryantalistlerin Gözüyle İslâm*, Rağbet Yay., İstanbul 2003.
- Zakzûk, Muhammed Hamdi, el-İstişrâk ve'l-Halfiyyetü'l-Fikriyye li's-Sirâ'il-Hadâri, Dâru'l-Menâr, Kahire 1989.
- Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı, Terc. Abdülaziz Hatip, Işık Yay., İzmir 1993.